

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ҚАРШИ МУҲАНДИСЛИК - ИҚТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ
МАГИСТРАТУРА БЎЛИМИ**

**Қўлёзма ҳуқуқида
УДК 334 (33)**

Бабаев Акмал Асқарович

**“Асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш
масалалари” (“gissarneftgaz” қўшма корхонаси мисолида)**

Мутахассислик: 5A340901 – “Бухгалтерия ҳисоби” (тармоқлар бўйича)

**Магистр
академик даражасини олиш учун ёзилган
диссертация**

Илмий раҳбар:_____проф. И. Рўзиев

**Магистратура бўлими
бошлиғи_____доц. Б. Холбаев**

Қарши-2009 йил

“ТАСДИҚЛАЙМАН”**“Бухгалтерия ҳисоби ва аудит”****кафедраси мудирини _____ доц. О.Н.Хушмурадов****«_____» _____ 200 йил****МАГИСТРЛИК ДИССЕРТАЦИЯСИНИ ЁЗИШ БЎЙИЧА****РЕЖА - ТОПШИРИҚЛАР****Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти Магистратура Кенгашининг 200 йил****“_____” _____ сонли қарори билан тасдиқланган _____****(кафедра номи)****_____ кафедраси бўйича****_____****_____ мавзусидаги магистрлик диссертацияси****Илмий раҳбар _____****_____ бошчилигида****(илмий раҳбарнинг исми-фамилияси, лавозими, илмий даражаси, илмий унвони)****_____ томонидан****(магистрантнинг исми-фамилияси)****тугалланган ҳолда 1) «_____» _____ 200 йилда ва****2) «_____» _____ 200 йилда _____****_____ кафедрасига дастлабки ҳимоя учун тақдим этилсин****Тадқиқот ишида _____****_____****_____ фойдаланилади****(амалий, статистик, баланс, бошқармаларнинг бир неча йиллик ҳисобот нашрлари, тўпламлари, ҳукукий ва меъёрий ҳужжатлар, йўриқнома ва ҳ.к.)****Ишда _____****(жадваллар, чизмалар)****_____****_____****_____****_____****_____****_____ берилиши кўзда тутилади**

Ишда қуйидаги масалалар баён этилади:

1- гуруҳ _____

2-гуруҳ _____

3-гуруҳ _____

Илмий раҳбар _____

Тингловчи 200 йил «___» _____ да топшириқларни қабул қилди.

Магистрлик диссертациясининг дастлабки нусхасини тугаллаш жадвали

I боб: _____

(диссертациянинг дастлабки иш режаси бўйича I боб номи ва уни тугаллаш муддати)

II боб: _____

(диссертациянинг дастлабки иш режаси бўйича II боб номи ва уни тугаллаш муддати)

III боб: _____

(диссертациянинг дастлабки иш режаси бўйича III боб номи ва уни тугаллаш муддати)

Диссертацияни

(кафедра номи)

кафедрасида «___» _____ да ўтган дастлабки ҳимоясида илмий раҳбар
томонидан берилган топшириқлар: _____

Топшириқлар қабул қилинди; _____

(тингловчининг имзоси, сана)

Мундарижа:

Кириш.....

I боб. Асосий воситалар ҳисобининг назарий асослари ва вазифалари

1.1. Бозор муносабатларининг такомиллашуви шароитида асосий воситалар ҳисобининг аҳамияти, вазифалари ва назарий асослари

1.2. Асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш.....

1.3. Бозор иқтисодиёти шароитида асосий воситалар аудитининг аҳамияти, назарий асослари ҳамда вазифалари.

I-боб бўйича хулосалар

II боб. Асосий воситаларнинг ҳолати, ҳаракатини ҳисобга олиш ва улардан самарали фойдаланиш таҳлили

2.1. Асосий воситаларнинг киримини ва таъмирини ҳисобга олишнинг ҳозирги ҳолати.....

2.2. Асосий воситаларни амортизациясини ва чиқимини ҳисобга олишнинг ҳозирги ҳолати.....

2.3. Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботни тузиш тартиби ва бу жараёндаги муаммолар.....

2.4. Асосий воситалардан самарали фойдаланишни таҳлили

II-боб бўйича хулосалар

III боб. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида асосий воситаларнинг ҳисоби ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот шакллари ҳамда асосий воситалар аудитини такомиллаштириш йўллари.

3.1. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида асосий воситаларнинг ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари.....

3.2. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида асосий воситалар таҳлили ва аудитини такомиллаштириш йўналишлари.....

3-боб бўйича хулосалар

Хулоса ва таклифлар

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Иловалар

Кириш

Мавзунинг долзарблиги: Жаҳон моливий иқтисодий инқироzi шароитида мамлакатимизда ўтказилаётган ислохотлардан асосий мақсад замирида иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, бозор шароитида талаб ва таклиф мувозанатини таъминлаш ва пировардида аҳолини турмуш фаронлигини оширишдан иборат. Юртбошимиз ўз асарларида таъкидлаганидек “Бугунги кунда иқтисодиётимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. Шу борада, дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, умумий қиймати 24 миллиард АҚШ долларидан зиёд бўлган қарийб 300 та инвестиция лойиҳаси устида ишламоқдамиз. Жумладан, бунда янги қурилиш лойиҳалари-18,5 миллиард долларни, модернизация ва реконструкция қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳалар эса тахминан 6 миллиард долларни ташкил қилади. Дастурга киритилиши мўлжалланаётган бу лойиҳалар авваламбор ёқилғи-энергетика, кимё, нефт-газни қайта ишлаш, металлургия тармоқларига, енгил ва тўқимачилик саноати, қурилиш материаллари саноати, машинасозлик ва бошқа соҳаларга тегишлидир”.¹

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда асосий воситаларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Чунки улар барча корхона таянадиган ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб чиқариш техника базасини ташкил этади. “Асосий воситалар” номли 5-сон БҲМАнинг 7-бандига асосан, асосий воситалар узоқ давом этадиган вақт мобайнида (бир йилдан ортиқ вақт давомида) моддий ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, ноишлаб чиқариш соҳа-

¹ Каримов И.А. Жаҳон моливий-иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишининг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 38 б.

сида ҳам амал қиладиган, шунингдек, ижарага бериш учун фойдаланиладиган моддий активлардир.²

Халқ хўжалигида асосий воситаларни ҳисобга олиш ва уларнинг ҳаракати юзасидан ҳисоботлар тузишнинг амалдаги тизими корхонага келтирилган, қурилган ва бошқа йўналишлар орқали кирим қилинган ва турли сабаблар билан чиқиб кетган асосий воситаларни тўлиқ эттириш, лойиҳаларни молиялаштиришга жалб этилган маблағларни аниқ мақсадга йўналтириш ва бу муомалаларни ўз вақтида ҳамда ишончли акс эттириш имконини бермайди.

Ушбу муаммоларнинг ижобий ҳал этилиши, халқ хўжалиги тармоқларини моддий-техника ҳолатини яхшилаш, уларнинг ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтириш улар фаолиятини асосий воситалар билан тўлиқ таъминланишига ва улардан самарали фойдаланишга бевосита боғлиқдир.

Мамлакатимизда бу масалалар бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар талаблари даражасида илмий жиҳатдан тўлиқ ҳал этилмаган. Бундан ташқари, иқтисодчи олимлар томонидан асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш бўйича ҳозиргача бажарилган тадқиқотлар асосан режали иқтисодиёт тамойилларига мувофиқлаштирилган бўлиб, бу борадаги муаммоларнинг замонавий ечимларини батафсил қамраб олмайди. Шунингдек, республикаимизда нефт ва газ соҳасида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштиришга бағишланган илмий тадқиқот ишларинини олиб борилмаганлиги танланган мавзунинг ниҳоятда долзарблилигидан далолат беради.

² Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари Т.: У.Рес.Бухгалтерлар ва аудиторлар миллий ассосиацияси нашриёт маркази 2004 йил 57-бет

Диссертациянинг мақсади ва вазифалари.

Тадқиқотнинг мақсади бозор муносабатларини ривожлантириш шароитида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботининг назарий, услубий ва ташкилий асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий-амалий тавсия ва таклифлар беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари. Диссертация ишининг мақсадидан келиб чиқиб қуйидаги вазифалар белгилаб олинди:

- бозор муносабатлари шароитида асосий воситаларнинг моҳияти, ўрни ва аҳамиятини очиб бериш, уларга илмий жиҳатдан асосланган таъриф бериш;

- Асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботи бўйича қўлланилаётган дастлабки ҳужжатлар шакллари такомиллаштириш бўйича тавсияларни асослаш;

- асосий воситаларнинг олинishi, жойи ўзгартирилишини тўғри ва ўз вақтида акс эттириш йўналишларини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;

- асосий воситаларни бошқа активлардан ажратилган ҳолда гуруҳларга бўлиб уларни ҳисобга олишни ташкил қилиш ва уларнинг аналитик ҳисобини такомиллаштириш йўналишларини ишлаб чиқиш;

- асосий воситаларни жорий ҳисобда ва бухгалтерия балансида тегишли андозаларга ва меъёрий ҳужжатларга асосан баҳолашнинг такомиллашган услубини таклиф қилиш;

- асосий воситаларни сотиб олинганидан кейин ҳисобдан чиқарилишига қадар турган жойи (фойдаланиш жойи) бўйича мавжудлиги ва сақланишини, улар учун маъсул бўлган шахслар бўйича назорат қилишни такомиллашган тизими юзасидан таклифларни ишлаб чиқиш;

- асосий воситаларнинг эскиришини ҳисоблаб чиқиш ҳамда уни ҳисобда акс эттиришни мукаммаллаштириш юзасидан тавсияларни ишлаб чиқиш;

- таъмирлаш бўйича харажатларни аниқлаш ва бу мақсадлар учун ажратилган маблағларнинг оқилона ишлатилишини назорат қилиш усуллари тақомиллаштириш ва уларни акс эттирадиган ишчи ҳужжатларини намунавий шакллари тавсия этиш ;

- эскирган, хўжалик учун ошиқча бўлган асосий воситаларни ҳисобдан чиқаришни тақомиллаштириш юзасидан тавсиялар ишлаб чиқиш;

- ҳисобдан чиқарилган асосий воситалар бўйича молиявий натижаларни аниқлаш ва ҳисобини тақомиллаштириш юзасидан тақлифлар ишлаб чиқиш.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти унинг асосий натижаларини халқ хўжалиги тизимидаги корхоналарда асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш бўйича услубий тавсияларни ишлаб чиқишда қўллаш мумкинлиги билан белгиланади. Бундан ташқари, тадқиқот натижалари корхоналарда асосий воситаларни баҳолаш, улар ҳисоби ва ҳисоботини соддалаштириш ва молиявий ҳисоботда асосий воситалар бўйича ахборотларни тўлиқ акс эттиришни таъминлайди.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундан иборатки, диссертацияда асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини тақомиллаштиришга қаратилган илмий-амалий тавсия ва тақлифлардан республикамызда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ва бошқа ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларини тақомиллаштириш ва замонавийлаштиришда кенг фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, диссертациянинг кўпгина назарий қоидаларини олий ўқув юртлари ва коллежларда Бухгалтерия ҳисоби фанларини ўқитиш жараёнига тадбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотнинг илмий янгиликлари.

Тадқиқотлар жараёнида қуйидаги илмий янгиликларни умумлаштиришга эришилди:

- асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини тадқиқ қилишда тўпланган бой назарий манбалар ва амалий тажрибаларни умумлаштириб ҳамда чет

элларда мавжуд бўлган иқтисодий ғояларни ўрганиш асосида ҳисоб тизими концепциясини илмий асосларини ўрганилиб, уни такомиллаштириш ва замонавийлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

- бозор муносабатлари шароитида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботининг моҳияти очиқ берилди, уларнинг илмий жиҳатдан мукаммаллашган тизимини ишлаб чиқилди;

- асосий воситаларнинг ҳаракатини дастлабки ҳужжатларнинг шакллариини такомиллаштирилди;

- халқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг аналитик ҳисобини мукаммаллаштириш бўйича таклифларни асосланди;

- узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш харажатлари ҳисобини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

- ривожланган мамлакатлар тажрибасини таҳлил этиш асосида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш имконини берадиган янги аналитик счетлар ва уларнинг ўзаро алоқаларини тавсия қилинди;

- замонавий талабларга мос равишда асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботининг энг илғор, замонавий ва кенг тарқалган усул ва тизимларини қўлланилиш амалиётини ва имкониятларини ўрганилди.

Тадқиқот предмети бўлиб асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш масалалари такомиллаштириш масалалари ҳисобланади.

Тадқиқот объекти: “GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси.

Тадқиқот объекти: “GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси.

Диссертация ишининг таркибий тузилиши ва ҳажми. Тадқиқот кириш, узвий боғланган учта боб, хулосалар, 9та жадвал, адабиётлар рўйхати ҳамда 5 та иловаларни мужассамлаштирган 91бетлик матнни ташкил этади.

I бoб. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. Бозор муносабатларининг такомиллашуви шароитида асосий воситалар ҳисобининг аҳамияти, вазифалари ва назарий асослари .

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда асосий воситаларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Асосий воситалар корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида жуда катта роль ўйнайди, чунки улар барча корхона таянадиган ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб чиқариш техника базасини ташкил этади. “Асосий воситалар” номли 5-сон БҲМАнинг 7-бандига асосан, асосий воситалар узоқ давом этадиган вақт мобайнида (бир йилдан ортиқ вақт давомида) моддий ишлаб чиқариш соҳасида ҳам, ноишлаб чиқариш соҳасида ҳам амал қиладиган, шунингдек, ижарага бериш учун фойдаланиладиган моддий активлардир. Корхоналарда асосий воситаларни ҳисобга олиш қуйидагиларни таъминлаши лозим:

- асосий воситаларнинг олинishi, жойи ўзгартирилишини тўғри ва ўз вақтида акс эттириш;
- асосий воситаларни бошқа активлардан ажратилган ҳолда гуруҳларга бўлиб уларни ҳисобга олишни ташкил қилиш;
- асосий воситаларни жорий ҳисобда ва бухгалтерия балансида тегишли андозаларга ва меъёрий ҳужжатларга асосан тўғри ва ўз вақтида баҳолаш;
- уларни сотиб олинганидан кейин ҳисобдан чиқарилишига қадар турган жойи (фойдаланиш жойи) бўйича мавжудлиги ва сакланишини,
- айрим ҳолларда уларнинг сакланиши учун маъсул бўлган шахслар бўйича назорат қилиш;
- асосий воситаларнинг эскиришини тўғри ва ўз вақтида ҳисоблаб чиқиш ҳамда уни ҳисобда тўғри акс эттириш;

- таъмирлаш бўйича харажатларни аниклаш ва бу мақсадлар учун ажратилган маблағларнинг оқилона ишлатилишини назорат қилиш;
- эскирган, хўжалик учун ошиқча бўлган асосий воситаларни ўз вақтида ҳисобдан чиқаришни таъминлаш;
- ҳисобдан чиқарилган асосий воситалар бўйича молиявий натижаларни тўғри ва ўз вақтида аниклаш.

Асосий воситаларни туркумлаш ва баҳолаш. Асосий воситалар бажарадиган вазифасига кўра ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш воситаларига бўлинади. Ишлаб чиқариш асосий воситалари бевосита моддий неъматларни яратишда иштирок этадиган воситаларидир. Ноишлаб чиқариш асосий воситалари гуруҳига уй-жой ҳамда коммунал - хўжалик, маиший хизмат, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқаларнинг асосий воситалари ки-ритилади. Ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятида асосий воситалар объектлардан фойдаланиш даражасига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- фойдаланилаётган;
- захирада турган;
- бузуқ ёки ишлатиш ҳолатида бўлмаган асосий воситалар.

Асосий воситаларнинг бундай гуруҳланиши улардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш, эскирган воситаларни алмаштириш, кераксиз асосий воситаларни бошқа корхонага бериш ёки сотиш тўғрисида қарор қабул қилиш, шунингдек уларнинг эскиришини тўғри ҳисоб-китоб қилиш учун зарур. Асосий воситалар натурал-моддий таркибига кўра қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- ер;
- ерни ободонлаштириш;
- иморатлар;
- иншоотлар;
- узатувчи мосламалар;

- машина ва жихозлар;
- транспорт воситалари;
- асбоб-ускуналар;
- ишлаб чиқариш инвентарлари;
- хўжалик инвентарлари;
- иш ҳайвонлари ва маҳсулдор чорва;
- кўп йиллик дарахтлар;
- бошқа асосий воситалар.

Ер амалдаги қонунчиликка биноан корхонага мулк тарзида берилган ер майдонидир. Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 17-моддасига биноан, “юридик шахслар Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ доимий эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтин-ча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участка-ларига эга бўлишлари мумкин”. Ернинг қийматига уни харид қилишда кўчмас мулк агентликларига тўланадиган комисион тўловлар, адвокатлик хизмати учун ҳақ, харид қилишдаги солиқ тўловлари, дренаж қиймати, ерни тозалаш ва бошқа харажатлар қўшилади. Ерни ободонлаштириш бўйича капитал сарфлар таркибига ернинг унумдорлигини ошириш, автомобиль ва бошқа транспорт турларига тўхташ жойларини барпо этиш ҳамда шунга ўхшаш бошқа харажатлар киради.

- Иморатлар ҳамда биноларга ишлаб чиқариш корпуслари, цехлар, устахоналар, бошқарма бинолари, омборхоналар, турар-жой бинолари ва бошқа ишлаб чиқариш, маъмурий-хўжалик ва ижтимоий-маиший мақсадлардаги объектлар, шунингдек улардан тўғри фойдаланиш учун зарур бўлган жами коммуникация воситалари (иситиш, ёритиш, шамоллатиш, сув-газ таъминоти тизими, ички телефон ва сигнализация воситалари, лифт хўжалиги) киради.

-Иншоотларга меҳнат жараёни ва унинг натижаларини ўзгартирмаган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнларининг техникавий ёки умумий вазн-

фаларини бажаришга хизмат қиладиган объектлар (нефть ва газ қудуқлари, шахта йўллари, автомобиль йўллари, кўприклар, эстакадалар, сув омбор-лари ва бошқалар) киради.

-Узатувчи мосламаларга машина двигателдан иш машиналарига электр, иссиқлик, механик энергияни узатишга, шунингдек суюқ ва газсимон моддаларни бир объектдан бошқа объектга етказиб беришга хизмат қиладиган қурилмалар (электр узатиш йўллари, қувур йўллари, иссиқлик ва газ тармоғи ҳамда бошқалар) киради.

-Машина ва жиҳозлар асосий воситаларнинг энг асосий тури ҳисобланади ва ўз навбатида қуйидаги гуруҳлардан таркиб топади:

- куч машина ва жиҳозлари электр ва иссиқлик энергиясини ишлаб чиқарадиган ёки уни механик ҳаракат энергиясига айлантириб берадиган генератор машиналар, двигатель машиналар (қозонхоналар, Буғ двигателлари, турбиналар, куч трансформаторлари ва бошқалар)дир;

- иш машиналари ва жиҳозлари меҳнат предметларига механик, термик, кимёвий ёки бошқа йўсинда технологик ишлов беришга, уларни ишлаб чиқариш жараёнида қўзғатиш, қазиб олиш, эритиш, тайёрлашга хизмат қиладиган қурилмалар (станоклар, аппаратлар, агрегатлар)дир;

- ўлчов ва ростлаш асбоблари ҳамда қурилмалари ва лаборатория жиҳозлари фойдаланиладиган техника ишидаги турли параметр (кўрсаткич)ларни ўлчаш, ишлаб чиқариш жараёнларини бошқариш, хом-ашё, материаллар ва тайёр маҳсулотлар сифатини текшириш, намлик даражаси, шовқин таъсири ва бошқаларни ўлчашда ишлатилади. Уларга манометрлар, тарозилар, микроскоплар, диспетчерлик назорати ва бошқалар киради;

- ҳисоблаш техникаси маълумотларни электрон ҳисоблаш машиналарида қайта ишлайдиган воситалардир. Уларга компьютерлар, принтерлар ва бошқа компьютер воситалари киради;

-бошқа машина ва жихозларга юқорида санаб ўтилмаган машина ва жихозлар (ўт ўчириш ва бошқа махсус машиналар) киради.

-Транспорт воситалари кишилар ҳамда юк ва турли мақсадлардаги нарсаларни ташишга мўлжалланган ҳаракат воситалари (темир йўл, сув, автомобиль, коммунал транспорти ва муҳим нефть қувур йўллари)дир.

-Асбоб ва ускуналар қўл меҳнати жараёнида ишла тиладиган ёки иш қисмларини кучайтириш, ошириш учун машинага бириктириладиган воситалар (электродреллар, вибраторлар)дир.

-Ишлаб чиқариш инвентарлари ишлаб чиқариш жараёнини енгил-лаш-тиришда ишлатилади. Уларнинг таркибига бак, контейнер, инвентарь идишлари киради.

-Хўжалик инвентари идора (офис) ишларини ва хўжаликни юритишда зарур бўлган меҳнат воситаларидир.

-Иш ҳайвонлари ва маҳсулдор чорва ҳар бир етилган мол (от, хўкиз, сигир)лар бўлиб, алоҳида инвентарь объекти сифатида ҳисобда акс этгирилади.

-Кўп йиллик дарахтлар алоҳида хиёбон, парк, богдаги миқдори ва ёшидан қатъий назар экилган дарахтлар гуруҳидир.

-Бошқа асосий воситаларга кутубхона воситалари, ижарага олинган асосий воситалар, консервациядаги асосий воситалар ва бошқалар киради.

“Асосий воситалар” номли 5-сон БХМАга биноан асосий воситалар қуйидаги баҳоларда баҳоланади:

- дастлабки қиймат;
- сотиш қиймати;
- тугатиш қиймати;
- колдиқ қиймати;
- урнини қоплаш қиймати.

Дастлабки қиймат - активни харид қилишда қақиқатда тўланган пул маблағлари ёки уни барпо этишда амалга оширилган ҳақиқий хара-

жатлардир. Харид қилишнинг ҳақиқий қиймати асосий воситани харид қилиш ва уни ишлатиш учун тайёр ҳолга келтиришда қилинган барча харажатларни, яъни: харид нархи, юридик йиғимлар ва бошқа харажатларни ўз ичига олади. Ташкилот текинга олган асосий воситаларнинг дастлабки қиймати эксперт йўли билан бозор нархида баҳоланган қиймат бўйича тан олинади. Текинга олинган асосий воситани кириш қилинган санада амал қилган нарх асосида жорий бозор қиймати шакллантирилади. Амалдаги нарх тўғрисидаги маълумотлар ҳам ҳужжатлар ва эксперт йўли билан тасдиқланиши керак.

Сотиш қиймати асосий воситаларни битим пайтида манфаатдор тарафлар ўртасида айирбошлаш мумкин бўлган суммадир.

Тугатилиш қиймати чиқиб кетишга доир кутилаётган харажатларни чиқариб ташлаган ҳолда активнинг фойдали хизмати натижасида уни тугатиш пайтида пайдо бўладиган активларнинг тахмин қилинаётган қиймати.

Қолдиқ қиймати актив ҳисоб ва ҳисоботда акс эттириладиган жамғарилган амортизацияни чиқариб ташланган ҳолда асосий воситаларнинг дастлабки ёки жорий қийматидир.

Ўрнини қоплаш қиймати корхона активдан кейинчалик фойдаланиш ҳисобига қоплашни мўлжаллаётган сумма, шу жумладан тугатилиш қиймати.

Асосий восита пулга харид қилинса, унинг қиймати контрактда иккиламчи бозорда фаол ишлаётган шу сингари активда аниқланган бозор нархи бўйича кўрсатилиши мумкин.

Асосий воситани хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан яратилган ва уни яратиш чиқимларини аниқ белгилаш мумкин бўлган ҳолларда асосий восита ҳақиқий таннарх бўйича акс эттирилади.

Баъзи вақтларда асосий воситаларни қайта баҳолашга эҳтиёж туғилади. Асосий воситаларни қайта баҳолаганда асосий воситанинг бутун

занжири қайта баҳоланиши керак. Қайта баҳолаш натижасида асосий воситанинг баланс қиймати кўпайган ҳолда ушбу кўпайиш аввалги баҳодан ошадиган суммада 8510—"Активларни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар" ҳисоб-варагининг кредитида акс эттирилиши лозим. Қайта баҳрлаш натижасида асосий воситанинг баланс қиймати камайган бўлса, бу камайиш аввалги баҳодан ошадиган суммада харажат сифатида тан олинади.

1.2. Асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш

Корхонанинг асосий воситалар ҳаракатини ҳисобга олишда қуйидаги шакллардан фойдаланилади:

АВ-1 шакли. Асосий воситаларни қабул-топшириш далолатномаси. Далолатнома ҳар бир объект учун ёзилиб, бухгалтерияга берилади ва асосий воситани ҳисобга олиш инвентар карточкаларига ёзиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

АВ~2 шакли. Таъмир қилинган, тикланган ва такомиллаштирилган объектларни қабул қилиш-топшириш далолатномаси.

АВ-3 шакли. Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш тўғрисида далолатнома.

АВ-4 шакли. Автотранспорт воситаларини ҳисобдан чиқариш далолатномаси.

АВ-6 шакли. Асосий воситаларни ҳисобга олиш инвентар карточкаси. Асосий воситаларни қабул-топшириш далолатномалари ва ушбу объект техник ҳужжат-лари асосида ҳар бир объектга инвентар карточкаси очилади.

АВ-7 шакли. Асосий воситаларни ҳисобга олиш бўйича инвентар карточкалари рўйхати.

АВ-8 шакли. Асосий воситалар ҳаракатини ҳисобга олиш карточкаси. Туркум гуруҳлари бўйича асосий во-ситалар ҳаракатини ҳисобга олиш

учун қўлланидади. Карточка маълумотлари асосида асосий воситалар ҳаракати ҳақидаги ҳисобот тўлғазилади.

АВ-9 шакли. Асосий воситалар инвентар рўйхати. Асосий воситалар корхонага келиб тушганда раҳбар тайинлаган комиссия ҳар бир объект бўйича алоҳида қабул қилиш-топшириш далолатномаси (юкхат)ни расмийлаштириши лозим (АВ-1 шакли).

Далолатномада объект тавсифи, турган жойи, сотиб олинган манбаи, чиқарилган еки қурилган йили, ишга туширилган сана, объектнинг синов натижалари, унинг техник шартларга мувофиқдиги ва бошқалар кўрсатилиши лозим.

Асосий воситаларни қабул қилиш-топшириш умумий далолатномаси билан бир турдаги ва нархи бир хил хўжалик инвентарлари, асбоблар, станоклар олинганлигини расмийлаштириш мумкин. Қабул қилиш-топшириш далолатномасига паспортлар, ишлатиш тартиби, йўриқномалар илова қи-линади.

Ҳисобга қабул қилинган асосий воситалар ҳар бир объектига инвентар рақами (сони) берилади, масалан 001 дан 099 гача инвентар рақамлари биноларга, 100 дан 199 гача иншоотларга, 100 дан 299га қадар бўлган рақамлар узатиш қурилмаларига берилади ва ҳоказо. Берилган инвентар рақами асосий воситалар объектига металл жетонни қоқиб қўйиш, бўёқ билан белги қўйиш ва бошқа усулларда белгилаб қўйилади. Бу белги объект фойдаланишда бўлган жами давр учун сақланади ва бухгалтерия ҳисобининг барча бошланғич ҳужжатлари ҳамда регистрларида кўрсатилади. Объект чиқим қилинганда унинг инвентар рақами янги кириш қилинган асосий воситаларга берилмайди.

Асосий воситаларни қабул қилиш-топшириш далолатномаси илова ҳужжатлар билан бирга корхона бухгалтериясига топширилади. Бухгалтерия далолатнома асосида белгиланган намунадаги инвентар варақаси очади (АВ-6 шакли). Бу варақада объект ҳақидаги барча

маълумотлар қайд этилади (дастлабки ёки тикланиш қиймати, амортизация ажратмалари меъёри, кирим қилинган пайтдаги эскириш даражаси). Сўнгра инвентар варақалари асосий воситаларнинг тасниф гуруҳлари бўйича махсус рўйхат тузилади (АВ-7 шакли).

Рўйхатда қайд қилинган варақалар асосий воситалар картотекасида тармоқ тасниф гуруҳларига, гуруҳ ичида эса турган жойи, фойдаланиш жойи ва турлари бўйича гуруҳланган тартибда сақланади.

Ҳаракатсиз асосий воситалар объектлари варақалари алоҳида гуруҳланади. Асосий воситаларнинг чиқими далолатнома билан расмийлаштирилади ва бу ҳақда инвентар варақасига қайд қилинади, сўнгра варақа картотекадан олиб қўйилади.

Қайта баҳоланган асосий воситалар объектлари тикланиш қиймати бўйича варақанинг “таъмирлаш, модернизациялаш” бўлимига езилади.

Қайта баҳолаш чоғида белгиланган эскириш суммаси варақанинг тегишли бўлимида кўрсатилади.

Асосий воситалар ишлатиладиган жойларда (корхона цехлари, участкалари, бўлимлари) ҳисоб асосий воситаларнинг инвентар рўйхати бўйича олиб борилади (АВ-9 шакли). Бунда ҳамма моддий жавобгар шахслар билан белгиланган намунада ва икки нусхада моддий жавобгарлик тўғрисида шартнома тузилади. Шартноманинг бир нусхаси ҳар бир моддий жавобгар шахснинг бухгалтерия (шахсий) делоси (ҳужжатлари мажмуи)да, иккинчи нусхаси шу ходимларнинг ўзида сақланади.

Ҳамма моддий жавобгар шахслар асосий воситаларни ўз жавобгарлигига олганини инвентаризация рўйхатига имзо қўйиб тасдиқлаб беради, асосий воситаларнинг кейинги тушумларида эса бирламчи ҳужжатларга имзо қўяди. Асосий воситаларнинг ҳар қандай кўчиши (бошқага бериш, тугатиш ва бошқалар) моддий жавобгар шахсларнинг иштирокида расмийлаштирилади.

Олинган, ҳисобдан чиқарилган корхона ичида жойи ўзгартирилган (кўчирилган) асосий воситаларнинг инвентар варақалари тегишли қайдлар ўтказилганидан кейин ой охиригача жой-жойига қўймай, алоҳида сақланади. Чунки ҳар ойда шу варақалар асосида асосий воситалар амортизацияси (эскириш) ҳисоб-китоблари тузилади, уларнинг ҳар бир тури бўйича кирим, чиқим оборотлари жамланади ва асосий воситалар ҳаракатини ҳисобга олиш варақаси тўлдирилади.

Асосий воситалар ҳаракатини ҳисобга олиш варақаси (АВ-8 шакли) жорий йил учун январь ойи бошида очилади. Варақада дастлаб асосий воситаларнинг борлиги, турлари бўйича маълумот 1 январь ҳолатига кўрсатилади, сўнгра ҳар ойда ой давомидаги оборотлар ёзувидан кейин кейинги ойнинг 1 кундаги ҳолат бўйича асосий воситаларнинг мавжудлиги қайд этилади. Шу маълумотлар асосида асосий воситалар ҳаракатининг оборот рўйхати (қайднома) тузилади. Унинг якунлари асосий дафтардаги якунлар билан солиштирилиб чиқилади ва шу асосда корхонанинг асосий воситалари мавжудлиги ҳамда уларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисобот тузилади.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши АВ-1 ва АВ-3 шаклларидаги далолатнома билан расмийлаштирилади.

Бу шаклларда чиқим қилинадиган объектларнинг дастлабки қиймати ва эскириш суммаси қайд этилади. Инвентар варақаси картотекадан олиниб, далолатномага илова қилинади. Асосий воситаларнинг турган ўрни бўйича инвентар рўйхатида тегишли қайдлар қилинади.

1.3. Бозор иқтисодиёти шароитида асосий воситалар аудитининг аҳамияти, назарий асослари ҳамда вазифалари.

Асосий воситаларнинг аудити уларнинг колдикларини бухгалтерия ҳисоби маълумотлари оркали аниқлашдан бошланади. Узок муддатли активлар таркибига кирувчи асосий воситалар бухгалтерия балансининг актив кисми, биринчи “Узок муддатли активлар” бўлимида ифодаланган (010 сатр). Аудитор

балансидаги асосий воситаларнинг ҳисобот даври бошидаги ва охиридаги колдикларини текшириб кўради. Ушбу маълумотларни оборот кайдномалари ва Бош китоб қрлдиклари билан узаро солиштиради. Корхонанинг асосий воситалари бухгалтерия ҳисобининг 5-сонли –“Асосий воситалар” миллий стандартига ҳамда “Счётлар режаси” га асосан 0100 – “Асосий воситаларни ҳисобга олиб борувчи счётлар” ҳамда 0310–“Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар ҳисоби счётлари”да олиб борилади. Ушбу счётлар асосий воситаларнинг турлари бўйича юритилади. Киска муддатга ижарага олинган асосий воситалар эса 001 – “Ижарага олинган асосий воситалар” номли балансдан ташқари счётда ҳисобга олиб борилади.

Аудитор асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобидаги колдикларини уларнинг ҳақиқий қолдиғи билан солиштиради. Бунинг учун асосий воситалар қабул қилинган тартиб бўйича инвентаризация қилинади. Инвентаризация натижасига кўра асосий воситаларнинг ҳақиқий қолдиғи маълум бўлади. Ушбу жараён амалга оширилгандан сўнг асосий воситаларнинг ҳаракати, яъни кўпайиши ва камайиши (ҳисобдан чиқарилиши) аудит қилинади.

Асосий воситалар кўпайишини аудит қилишда кириш хужжатлари бўйича асосий воситаларнинг тўғри баҳоланишига, бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилишига эътибор берилади. Янги жихозлар келиб тушганда унинг тўлиқлигига, техник ҳолатига эътиборни кучайтириш керак. Айрим ҳолларда корхона томонидан маънавий эскирган асосий воситалар харид қилинган бўлиши мумкин. Қурилиш орқали кириш қилинган асосий воситаларнинг сметалари, техник-иқтисодий ҳисоб-китоблари тўлиқ текширилади. Асосий воситалар таъсисчилардан, ҳомийлардан ва бошқа шахслардан текинга ҳам олинган бўлиши мумкин. Аудитор ушбу операцияларни қабул қилиш хужжатларига, моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларига ва бухгалтерия ёзувларига асосан текширади.

Аудит жараёнида ўрнатилмаган, захирадаги асосий воситаларга алоҳида эътибор берилиши керак. Уларни вақтида ўрнатмаслик ёки фойдаланилмаслик сабаблари аниқланади. Вақтида ўрнатилмаган захирадаги асосий воситалар учун корхона қўшимча микдорда мол-мулк солиғини тўлайди.

Асосий воситаларнинг аудитида уларнинг сотилиши ва ижарага олиниши ёки берилишига (лизинг операцияларига) алоҳида эътибор берилади. Айрим ҳолларда маънавий эскирган асосий воситалар сотиб олинган бўлиши мумкин. Бундай текширув асосий воситаларни баҳолаш, сотиш-сотиб олиш, ижарага бериш шартномалари ва тўлов ҳужжатлари орқали амалга оширилади.

Асосий воситаларнинг эскириши ва турли хил ҳисобдан чиқаришларни тўғрилигини текшириш. Аудитор асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши ва тугатилиши билан боғлиқ операцияларга эътиборини қаратиши керак. Асосий воситалар тўлиқ эскирган, ўз фойдаланиш муддатини тўлиқ ўтагандан кейингина ҳисобдан чиқарилиши лозим. Айрим ҳолларда рузғорбоп асосий воситалар - музлаткичлар, видео, телеаппаратуралар, енгил автомашиналар фойдаланиш муддатидан олдин ҳисобдан чиқарилиб юборилиши мумкин. Бундай операцияларни аудитор асосий воситаларнинг ҳолатини ва эскиришини акс эттирувчи ҳужжатлар ҳамда уларнинг паспорти орқали текширади. Аудит жараёнида ижарага берилган асосий воситаларнинг ҳолати ва мақсадлилигига алоҳида эътибор берилиши керак.

Асосий воситаларни аудит қилишда уларни бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилишини текшириш муҳим ҳисобланади. Аудитор 0100 - “Асосий воситаларни ҳисобга олиб боровчи счётлар” (0310- “Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар”) билан боғлиқ бўлган бухгалтерия ҳисоби ёзувларини обдан текширади. Асосий воситаларнинг кўпайиши уларнинг турлари бўйича 0110-«Ер», 0120-«Бинолар, иншоотлар ва узатувчи

ускуналар», 0130-«Машиналар ва жиҳозлар» ва бошқа счётларнинг дебет томонида аск эттирилган бўлади. Аудитор ушбу счётлардаги ёзувларни 0810, 0310, 4710, 8511, 8531, 6110 ва бошқа счётларининг кредитидаги ёзувлар билан ўзаро солиш-тириш йўли билан текшириб чиқади. Асосий воситаларнинг кўпайганлиги тўғрисидаги маълумотлар дастлабки ҳужжатларда (қабул қилиш далолатно-малари, счёт-фактуралар, юкхатлари, кайдномаларда) ўз аксини топган бўлади. Асосий воситаларнинг камайиши эса 0100- «Асосий воситаларни ҳисобга олиб боровчи счётлар»нинг кредитида кўрсатилиб ушбу маълумотлар 9210-«Асосий воситаларнинг сотилиши ва турли чиқими» ҳамда 4110, 9310, 0200, 8531, 5110, 5200 ва бошқа счётлардаги маълумотлар билан ўзаро таққослаш йўли билан аудит қилинади. Асосий воситаларнинг эскириши 0200-«Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисоб-а олиб боровчи счётлар» счётидаги ёзувлар орқали текширилади. Ҳозирги пайтда корхоналар асосий воситалар амортизациясининг ажратмаси усулини ўзлари мустакил равишда белгилайдилар ва «Ҳисоб сиёсати»да акс эттирадилар. Амортизация ажратмалари қуйидаги тўрт усулнинг бирида аниқланган бўлиши мумкин:

- тўғри ҳисоблаш усули орқали;
- коррекция усули орқали;
- тезлаштирилган усулда;
- бажарилган иш (ишлаб чиқарилган маҳсулот) ҳажмига нисбатан мутаносиб равишда.

Аудитор ушбу усулларнинг нечоғлиқ асосланганлиги ва эскириш суммаларининг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри ифодаланганлигини текшириб чиқади. Бундай текширув 0200 – “Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олиб боровчи счётлар” счётдаги ёзувлар ҳамда 2010, 2310, 2710, 2510, 2210, 9419, 9450, 0310, 8531 ва бошқа счётлардаги ёзувлар орқали амалга оширилади.

Корхонанинг лизинг шартномалари бўйича узоқ муддатга ижарага олган асосий воситаларининг аудити бухгалтерия ҳисобининг 6-сонли – “Лизинг ҳисоби” миллий стандарти талаблари асосида амалга оширилади. Лизинг шартномалари бўйича олинган асосий воситалар 0310 – “Лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар” счётида ҳисобга олинган бўлади. Аудитор ушбу счётдаги қолдиқлари ва ҳақиқий миқдорини текширади. Лизинг бўйича олинган асосий воситаларнинг ҳаракати 0310, 6810, 7630, 8511, 8513, 0110-0191, 0299, 0211-0290 ва бошқа счётлар орқали аудит қилинади. Бундай текширувга асос бўлиб лизинг шартномалари, далолатномалар ҳисобланади.

Аудит жараёнида асосий воситалар турлари ва фойдаланиш (сакланиш) жойлари бўйича ҳам аудит қилинади. Бунинг учун асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби регистрлари (китоблар, журнал-ордерлар, машинограммалар), «Молиявий ҳисобот» маълумотларидан (3-шакл - «Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисобот»дан) кенг фойдаланилади.

Аудит жараёнида аниқланган хато ва камчиликлар аудитор томонидан умумлаштирилиб белгиланган тартибда расмийлаштирилиб борилади. Ауди - торлик ҳисоботи ва хулосасида текширув натижалари ўз аксини топади камда буюртмачига тақдим этилади.

1 -боб бўйича хулосалар

Жаҳон молиявий иқтисодий инқироzi шароитида шароитида корхоналар молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда асосий воситаларнинг ўрни ниҳоятда каттадир. Чунки улар барча корхона таянадиган ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб чиқариш техника базасини ташкил этади. Асосий воситаларнинг тўғри гурухланиши улардан фойдаланиш самарадорлигини баҳолаш, эскирган воситаларни алмаштириш, кераксиз асосий воситаларни бошқа корхонага бериш ёки сотиш тўғрисида қарор қабул қилиш, шунингдек уларнинг эскиришини тўғри ҳисоб-китоб қилиш учун зарур. “Асосий воситалар” номли 5-сон БҲМАга биноан асосий воситалар қуйидаги баҳоларда баҳоланади: дастлабки қиймат, сотиш қиймати, тугатиш қиймати, қолдиқ қиймати, ўрнини қоплаш қиймати.

Корхонанинг асосий воситалар ҳаракатини ҳисобга олишда фойдаланиладиган бошланғич ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида тўлдириб борилиши ҳам улардан тўғри ва ўз вақтида самарали фойдаланиш имконини яратади.

Бозор иқтисодиёти шароитида асосий воситалардан фойдаланиш ва уларнинг аудити тўғри ташкил қилиш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Асосий воситаларнинг аудити уларнинг қолдиқларини бухгалтерия ҳисоби маълумотлари орқали аниқлашдан бошланади. Аудитор асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобидаги қолдиқларини уларнинг ҳақиқий қолдиғи билан солиштиради. Бунинг учун асосий воситалар қабул қилинган тартиб бўйича инвентаризация қилинади. Инвентаризация натижасига кўра асосий воситаларнинг ҳақиқий қолдиғи маълум бўлади. Ушбу жараён амалга оширилгандан сўнг асосий воситаларнинг ҳаракати, яъни кўпайиши аудит қилинади. Асосий воситалар кўпайишини аудит қилишда қирим ҳужжатлари бўйича асосий воситаларнинг тўғри баҳоланишига, бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилишига эътибор берилади. Янги жихозлар

келиб тушганда унинг тўлиқлигига, техник ҳолатига эътиборни кучайтириш керак. Айрим ҳолларда корхона томонидан маънавий эскирган асосий воситалар харид қилинган бўлиши мумкин. Аудитор асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқарилиши ва тугатилиши билан боғлиқ операцияларга эътиборини қаратиши керак. Аудитор ушбу усулларнинг нечоғлиқ асосланганлиги ва эскириш суммаларининг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри ифодаланганлигини текшириб чиқади. Бундай текширув 0200 – “Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олиб борувчи счётлар” счётдаги ёзувлар ҳамда 2010, 2310, 2710, 2510, 2210, 9419, 9450, 0310, 8531 ва бошқа счётлардаги ёзувлар орқали амалга оширилади.

Аудит жараёнида асосий воситалар турлари ва фойдаланиш (сакланиш) жойлари бўйича ҳам аудит қилинади.

Асосий воситалар ҳисоби ва аудитини тўғри ташкил этилиши улардан энг самарали фойдаланишни таъминлайди.

II-бoб. АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ҲОЛАТИ, ҲАРАКАТИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ ВА УЛАРДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШ ТАҲЛИЛИ

2.1. Асосий воситаларнинг киримини ва таъмирини ҳисобга олишнинг ҳозирги ҳолати.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект фаолиятида асосий воситаларнинг киримини ва таъмирини ҳисобга олиш, уларни ўз вақтида ҳужжатлаштирилиши муҳим аҳамиятга эга.

Асосий воситалар киримини ҳисобга олиш. Асосий воситаларни бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

0110-“Ер”;

0111- “Ерни ободонлаштириш”;

0112-“Молиявий лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ўзлаштириш”;

0120- “Биолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар”;

0130- “Машина ва жиҳозлар”;

0140- “Мебель ва офис жиҳозлари”;

0150- “Компьютер жиҳозлари ва ҳисоблаш техникаси”;

0160- “Транспорт воситалари”;

0170- “Иш ҳайвонлари ва маҳсулдор ҳайвонлар”;

0180- “Кўп йиллик экинлар”;

0190- “Бошқа асосий воситалар”;

0199- “Консервация қилинган асосий воситалар”.

Ушбу ҳисобварақлар актив бўлиб, уларнинг дебет томонидаги сальдо корхонада мавжуд асосий воситаларнинг дастлабки қийматини акс этти - ради. Асосий восита объектларининг кўпайиши ҳисобварақларнинг дебет томонида, камайиши эса кредит томонида акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг кирим қилиниши қуйидаги кўринишларда бўлади:

- корхона томонидан яратилиши;
- бошқа корхоналардан сотиб олиш;
- текинга олиш;

-асосий воситаларни муассислар томонидан корхонанинг устав капиталига уларнинг улуши тарзида ёки акцияларнинг ҳақини тўлаш ҳисобига киритиш.

Асосий воситалар корхонага қабул қилинаётганда махсус тузилган комиссия томонидан асосий воситаларни қабул қилиш-топшириш далолатномасини тузиш билан расмийлаштирилади. Ушбу далолатномада асосий воситаларнинг дастлабки баҳоси, эскириш суммаси, қабул қилинаётган воситанинг қисқача тавсифи, комиссия аъзоларининг исми-шарифи, моддий жавобгар шахс томонидан қабул қилиниши кўрсатилади. Бунда ушбу далолатномага таърифловчи техник ва бошқа ҳужжатлар илова қилинади, далолатнома эса корхона раҳбари томонидан тасдиқланади.

Асосий воситаларни қабул қилиш-топшириш далолатномаси тасдиқлангандан сўнг корхона бухгалтериясига берилади, шу далолатнома асосида ҳар бир объектга инвентарь варақаси очилади.

Тегишли шартномалар асосида корхона мутахассислари ва четдан жалб этилган мутахассислар кучи билан барпо этилган асосий воситалар объектлари 0810-“Тугалланмаган қурилиш” ҳисобварагининг кредити билан корреспонденцияда 0110—0190-ҳисобварақлар дебети бўйича ҳақиқий таннархига қараб асосий воситалар сифатида кирим қилинади.

Корхонанинг ўз кучи билан қурилган асосий воситалар объектларининг баланс қийматига ўсиб боровчи якун билан барча бевосита харажатлар: материал, ишчи кучи ва бошқа харажатлар, шунингдек қурилиш жараёнига бевосита дахлдор бўлган қўшимча харажатлар киритилади.

Ўсиб боровчи якун билан ҳисобланган харажатлар қурилиш даво - мида 0810 –“Тугалланмаган қурилиш” ҳисобварағида акс эттирилади. Қурилиш тугаллангунига қадар бино 0120-“Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар” ҳисобварағида ҳисобга олинмайди, чунки у ҳали фойдаланишга топширилмаган. Қурилиш тугалланганидан кейин ва фойдаланишга топширилганида 0810-ҳисобварақда жамланган барча харажатлар суммаси 0120–“Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар” ҳисоб - варағига ўтказилади ҳамда кейинги ойдан бошлаб ундан амортизация ҳисобланиши лозим.

Масалан. GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси (СПООО) 2007 йилда цех биносини ўз кучи билан қуриб, фойдаланишга топширди. Қурилишга сарфланган жами харажат 31396,5 минг сўмни ташкил қилди. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0120-“Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар” 31396,5 минг сўм;

К-т 0810 - “Тугалланмаган қурилиш” - 31396,5 минг сўм.

Бошқа корхона ва шахслардан сотиб олинган асосий воситаларни 0820— “Асосий воситаларни сотиб олиш”, 0840- “Асосий подани шакллантириш”, 0890-“Бошқа капитал қўйилмалар” ҳисобварақларининг кредити билан корреспонденцияда 0110-0190-ҳисобварақлар дебети бўйича кирим қилинади.

Масалан. GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО) янги ишлаб чиқариш фаолияти учун бино сотиб олди, унинг харид қиймати –20000 минг сўм, брокер хизмати учун 200 минг сўм ҳамда юрист хизматига 150 минг сўм тўлаган, ҳужжатларни расмийлаштиришга 250 минг сўм харажат қилинган. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Бино харид қилинди:

Д-т 0820 - “Асосий воситаларни сотиб олиш” - 20600 минг сўм

К-т 5110-“Ҳисоб-китоб счёти” - 20600 сўм;

- бино балансга қабул қилинди:

Д-т 0120- “Бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар” – 20600 минг сўм;

К-т 0820 - “Асосий воситаларни сотиб олиш” - 20600 минг сўм.

Фойдаланишга қабул қилинган асосий воситалар бўйича ҚҚС уларнинг дастлабки қийматини кўпайтиради ҳамда эскириш қийматини оширган ҳолда, корхона харажатларига секин-аста ўтказилади.

Бошқа корхона ёки жисмоний шахслардан текинга, шунингдек, ҳукумат органларининг субсидияси сифатида олинган асосий воситалар 8530-“Текинга олинган мол-мулк” ҳисобварағи билан корреспонденцияда 0110-0190-ҳисобварақлар дебети бўйича кирим қилинган санада эксперт йўли би - лан, бозор қиймати бўйича белгиланган баҳода акс эттирилади.

Масалан: Транспорт воситаси бепул олинди. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0160—“Транспорт воситалари”;

К-т 8530—“Текинга олинган мол-мулк”.

Амалдаги солиқ қонунчилигига мувофиқ, бепул олинган асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати (идора ичида бериладиганидан ташқари) фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш базасига киритилади ва ундан солиқ ундирилади. Таъсисчилар устав капиталига улуш сифатида киритган ёки акциялар ҳақини тўлаш ҳисобига берган асосий воситаларни кирим қилиш 4610- “Муассисларнинг устав сармоясига улушлар бўйича қарзлари” ҳисобварағи кредити ҳамда 0110-0190-ҳисобварақлар дебетида акс эттирилади.

Масалан: GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО) нинг муассисларидан бири устав капиталини шакллантириш бўйича қарзини транспорт воситасини қўшиш йўли билан узди. Қиймати -20000 минг сўм. Ушбу муомалага ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Д-т 0160- “Транспорт воситалари” — 2000000 сўм;

К-т 4610-“Муассислар қарзлари” — 2000000 сўм.

Асосий воситалар таъмирини ҳисобга олиш. Асосий воситалар фойдаланиш жараёнида уларнинг физик хосса ва сифатлари йўқолиб боради. Уларни тиклаш учун корхона таъмирлаш ишларини ўтказиши мумкин.

Асосий воситалар таъмирининг икки тури мавжуд:

1. Капитал таъмир;
2. Жорий таъмир.

Бир йилдан ортиқ муддатда ўтказиладиган машина ва жиҳозлар таъмири капитал таъмир ҳисобланади. Бу таъмирда агрегатни қисмларга ажратиш, барча эскирган деталь қисмларни алмаштириш ёки тиклаш, йиғиш, созлаш ва синаш ишлари бажарилади.

Бино ва иншоотларни капитал таъмирлашда эскирган конструкция ва деталлар таъмирланадиган объектлардан фойдаланиш имкониятларини яхшилайдиган янгилари ёки мустаҳкамроқ ва тежамлироклари билан алмаштирилади.

Капитал таъмирда машина ва жиҳозлар узоқ муддатга тўхтатиб қўйилиши мумкин.

Жорий таъмир бир йилдан кам муддат ичида ўтказилади ҳамда машина ва жиҳозларни узоқ муддатга тўхтатиб қўйиш билан боғлиқ эмас.

Таъмир ишлари бошланишига қадар нуқсонлар қайдномаси асосида тузиладиган сметаларга мувофиқ ҳар бир объект бўйича норматив харажатлар миқдори аниқланади. Сметада таъмирнинг барча турлари учун харажатлар аниқ бир жиҳоз турини таъмирлашнинг меҳнатталаблигини тавсифлайдиган мураккаблик бирлигига тўғри келадиган нормативлар бўйича ёки уларнинг тури ҳамда режалаштирилган иш ҳажми бўйича харажатлар меъёрлари асосида ҳисоблаб чиқарилади.

Корхона асосий воситаларини таъмирлаш пудрат ёки хўжалик усулида бажарилиши мумкин.

Пудрат усулида бажарилганда корхона таъмирлаш қурилиш ташкилоти билан пудрат шартномасини тузади.

Хўжалик усулида эса таъмир ўз кучи билан амалга оширилади.

Иккала усулда ҳам таъмирлаш харажатлари ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобидан қопланади. Бунинг учун эса корхонада махсус захира ташкил этилади. Захира Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги рухсати билан ташкил этилади. Захира суммаси корхонанинг ўзи мустақил белгилайдиган норматив миқдорда ҳар ойда маҳсулот таннарихига ўтказилиб боради. Норматив 5 йил муддатга қатъий белгиланган суммада ёки асосий воситаларнинг дастлабки қийматига нисбатан фоизларда ишлаб чиқилиши керак айбдор шахс топилмаганлиги сабабли давр харажатларига ўтказилди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Бошлангич қийматни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 9210 - “Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши” - 2400 минг сўм;

К-т 0130 – “Машина ва жиҳозлар” - 2400 минг сўм.

Эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230—“Машина ва жиҳозлар эскириши” — 1600 минг сўм;

К-т 9210— "Асосий воситаларнинг реализацияси ва бош-қача чиқиб кетиши" — 1600 минг сўм.

Камомад суммаси қимматликларнинг меъёрдан ортиқча табиий йўқолишидан кўрилган талофатларни ҳисобга олиш ҳисобварағига ўтказилди (2400-1600) 800 минг сўм;

Д-т 5910-“Камомадлар ва қимматликларни шикастланишидан талофатлар”- 800 минг сўм;

К-т 9210-“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши” 80000 сўм.

Агарда айбдор шахс аниқланмаса камомад суммаси давр харажатлари таркибида акс эттирилади -800 минг сўм:

Д-т 9430—“Бошқа операцион харажатлар” – 800 минг сўм;

К-т 5910-“Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар” - 800 минг сўм.

Агарда асосий воситалар камомади бўйича айбдор шахс аниқланса, камомад суммаси айбдор шахсдан ундирилади.

Масалан, GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО)да ҳисобот йилида бошланғич қиймати 5000минг сўмлик жиҳоз камомади аниқланди. Жиҳозга ҳисобланган эскириш 2300 сўм. Жиҳоз қиймати айбдор шахсдан икки ҳисса қилиб ундирилди. Ушбу муомалаларга ҳисобда қуйидагича проводка берилади:

Бошланғич қийматни ҳисобдан чиқариш:

Д-т 9210-“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши”- 5000 минг сўм;

К-т 0130-“Машина ва жиҳозлар”- 5000 минг сўм.

- эскириш қиймати ҳисобдан чиқарилди:

Д-т 0230-“Машина ва жиҳозлар эскириши” 2300 минг сўм;

К-т 9210-“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши”- 2300 минг сум.

Камомад суммаси қимматликларнинг меъёрдан ортиқча табиий йўқолишидан кўрилган талофатларни ҳисобга олиш ҳисобварағига ўтказилди - 2700 минг сўм;

Д-т 5910-“Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар” -27000 сўм;

К-т 9210-“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши”- 27000 сўм.

Камомад суммаси икки ҳисса қилиб ундириш асосида моддий жавобгар шахс зиммасига ўтказилди $(5000 - 2300) \times 2 = 5400$ минг сўм;

Д-т 4730- “Ўтказилган моддий зарарни қоплашда ходимларнинг қарзи”- 5400 минг сўм;

К-т 5910-“Камомадлар ва қимматликларни шикастлашдан талофатлар” -2700 минг сўм;

К-т 9310-“Ундирилган жарима, боқиманда ва бурдсизликлар”- 27000 минг сўм.

Асосий воситаларни инвентаризация қишши натижасида ортиқча мол-мулк мавжудлиги аниқланса, у молиявий натижаларга кирим қилинади:

Д-т Асосий воситаларни ҳисобга олиш ҳисобварақлари;

К-т 9390-"Бошқа операцион даромадлар".

2.2. Асосий воситаларни амортизациясини ва чиқимини ҳисобга

олишнинг ҳозирги ҳолати

Асосий воситалар вақт ўтиши билан маънавий ва жисмоний эскириб боради. Уларни эскириш қийматини тиклаш учун уларга эскириш ҳисобланиб бориб, мунтазам амортизация қилиниб боради. Амортизация асосий воситанинг фойдали хизмат муддати давомида амортизация қийматини мунтазам равишда тақсимлаш ва кўчириш кўринишида эскиришнинг қиймат ифодасидир. Асосий воситанинг амортизация қиймати тахмин қилинаётган тугатилиш қийматини чиқариб ташлаган ҳолда активнинг дастлабки қиймати ёки молиявий ҳисоботларда кўрсатилган қиймат ўрнини босадиган бошқа қийматнинг суммасидир.

Асосий воситанинг эскириши билан амортизация ўртасида мустаҳкам алоқа бор. Бироқ улар бир хил тушунчалар эмас. Эскириш асосий воситаларидан фойдаланиш вақтида уларнинг техник ишлаб чиқариш хоссаларини аста-секин йўқотиш жараёнини акс эттиради.

Амортизация анча мураккаб жараён бўлиб, истеъмол қилинган асосий воситалар қийматини уларнинг эскиришига мувофиқ равишда маҳсулот таннархига, давр харажатларига ўтказиш, истеъмол қилинган асосий воситаларнинг ўрнини қоплаш мақсадида пул фондини

жамғариш жараёнини акс эттиради. Демак, эскириш амортизациянинг дастлабки шарт-шароитидир.

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашда “Асосий воситалар” номли 5-сон БХМАга ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодексига амал қилиш лозим (2.1 –жадвал).

2.1 –жадвал

**Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 144-моддасига
биноан асосий воситаларнинг амортизация нормалари**

Гу- руҳ- лар т/р	Кичик гуруҳ- лар т/р	Асосий воситаларнинг номи	Амортиза циянинг йиллик энг юқори нормаси, фоизларда
1	2	3	4
I.		Бинолар, иншоотлар ва иморатлар	5
	1.	Бинолар, иморатлар	
	2.	Нефть ва газ қудуқлари	
	3.	Нефть-газ омборлари	
	4.	Кема қатнайдиған каналлар, сув каналлари	
	5.	Кўприklar	
	6.	Дамбалар ва тўғонлар	
	7.	Дарё ва денгиз причал иншоотлари	
	8.	Корхоналарнинг темир йўллари	
	9.	Қирғокни мустаҳкамловчи, қирғокни ҳимояловчи иншоотлар	
	10.	Резервуарлар, цистерналар, баклар ва бошқа сиғимлар	
	11.	Ички хўжалик ва хўжаликлараро суғориш тармоғи	
	12.	Ёпиқ коллектор - дренаж тармоғи	
	13.	Ҳаво кемаларининг учиш – қўниш йўллари, йўлаклар, тўхташ жойлари	
	14.	Боғларнинг ва ҳайвонот боғларининг иншоотлари	
	15.	Спорт –соғломлаштириш иншоотлари	
	16.	Иссиқхоналар ва парниклар	
	17.	Бошқа иншоотлар	

2.1-жадвалнинг давоми

II.		Узатиш қурилмалари	
	1.	Электр узатиш ҳамда алоқа қурилмалари ва линиялари.	
	2.	Ички газ қувурлари ва қувурлар	
	3.	Водопровод, канализация ва иссиқлик тармоқлари	
	4.	Магистрал қувурлар	
	5.	Бошқалар	
III.		Куч –қувват берадиган машиналар ва ускуналар	8
	1.	Иссиқлик техника ускуналари	
	2.	Турбина ускуналари ва газ турбиналари қурилмалари	
	3.	Электр двигателлари ва дизель -генераторлар	
	4.	Комплекс қурилмалар	
	5.	Бошқа куч –қувват берадиган машиналар ва ускуналар (ҳаракатлантирувчи транспортдан ташқари)	
IV		Фаолият турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар(ҳаракатлантирувчи транспортдан ташқари)	15
	1.	Иқтисодиётнинг барча тармоқларига тегишли машиналар ва ускуналар	
	2.	Қишлоқ хўжалиги тракторлари, машиналари ва ускуналари	
	3.	Коммутациялар ва маълумотларни узатиш рақамли электрон ускуналари, рақамли тизимлар узатиш ускуналари, рақамли алоқа ўлчов техникаси	
	4.	Йўлдош, уяли алоқа, радиотелефон, пейжинг ва транкинг алоқа ускуналари	
	5.	Узатиш тизимлари коммутацияларининг ўхшаш ускуналари	
	6.	Киностудияларнинг махсус ускуналари, тиббий ва микробиология саноати ускуналари	
	7.	Компрессор машиналари ва ускуналари	
	8.	Насослар	
	9.	Юк кўтариш –транспорт, юк ортиш –тушириш машиналари ва ускуналари, тупроқ, карьер ҳамда йўл –қурилиш ишлари учун машиналар ва ускуналар	
	10.	Устун –қозик қоқиш машиналари ва ускуналари, майдалаш –янчиш, саралаш, бойитиш ускуналари	
	11.	Технологик жараёнлар учун барча турдаги сиғимлар	
	12.	Нефть қазиб чиқариш ва бурғулаш ускуналари	
	13.	Бошқа машиналар ва ускуналар	

2.1-жадвалнинг давоми

V		Характланувчан транспорт	8
	1.	Темир йўлнинг ҳаракатдаги таркиби	
	2.	Денгиз, дарё кемалари, балиқчилик саноати кемалари	
	3.	Ҳаво транспорти	
	4.	Автомобиль транспортининг ҳаракатдаги таркиби, ишлаб чиқариш транспорти	20
	5.	Енгил автомобиллар	
	6.	Саноат тракторлари	
	7.	Коммунал транспорт	10
	8.	Махсус вахта вагонлари	
	9.	Бошқа транспорт воситалари	20
VI		Компьютер, периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	
	1.	Компьютерлар	20
	2.	Периферия қурилмалари, маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	20
	3.	Нусха кўчириш –кўпайтириш техникаси	
	4.	Бошқалар	
VII		Бошқа гуруҳларга киритилмаган қатъий белгиланган активлар	
	1.	Кўп йиллик дов –дарахтлар	10
	2.	Идора мебели ва ускуналари (шу жумладан телефон аппаратлари, ҳисоблаш қурилмалар ва бошқалар)	15
	3.	Бошқалар	10

Қуйидаги асосий воситаларга амортизация ҳисобланмайди:

- ер;
- маҳсулдор хайвонлар, буқа ва ҳукизлар;
- ахборот ресурслари маркази фонди;
- бюджет ташкилотлари, шу жумладан, илмий-тадқиқот, конструкторлик ва технологик ташкилотларнинг воситалари;
- белгиланган тартибда консервацияга ўтказилган асосий воситалар;
- тўлиқ амортизацияланган асосий воситалар.

Узоқ муддатли ижара ҳолларида ижарага олинган асосий воситалар бўйича амортизация ажратмаларини ижарага олувчи ўтказди. Қисқа

муддатли ижарада амортизация ажратмаларини ижарага берувчи ҳисоблайди.

Амортизацияланувчи қиймат мунтазам равишда асосий воситани фойдали ишлатишнинг бутун даврига тақсимланади. Амортизация турли хил усулларни қўллаш йўли билан амалга оширилади:

Тўғри чизиқли усул асосий воситани фойдали ишлатишнинг бутун даври мобайнида эскиришнинг доимий суммаларини ҳисоблаб ёзишдан иборат.

Камайиб борувчи қолдиқ усули бўйича мунтазам ҳисоблаб ёзилаётган суммалар фойдали ишлатиш муддати давомида камаяди.

Бажарилган ишлар хажмига мутаносиб равишда ҳисоблаб ёзиш усулига биноан амортизация миқдори фақат асосий восита қанча марта ишлатилишига ёки қанча маҳсулот бирлиги ишлаб чиқарилиши кутилаётганига боғлиқ бўлади.

Кумулятив усулда амортизация суммаси ҳисоблаш коэффициентининг маҳражи бўлган объектнинг хизмат муддати йиғиндиси билан аниқланади. Бу коэффициентнинг суратида объектнинг хизмат муддати охиригача коладиган йиллар сони тескари тартибда кўрсатилади.

Асосий воситаларни ҳисобдан чиқаришни ҳисобга олиш. Маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ёки хизмат кўрсатиш ёхуд ташкилотни бош-қариш учун фойдаланилмаётган асосий воситалар объектларининг қиймати бухгалтерия балансидан ҳисобдан чиқарилиши керак.

Қуйидаги хўжалик операциялари натижасида асосий воситалар объектларининг қиймати корхона активлари таркибидан чиқиб кетади:

- реализация қилинганида;
- бундан буён фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмаслиги сабабларига кўра ҳисобдан чиқарилганида;
- чет корхона ва шахсларга бепул берилганида;
- бошқа корхоналарнинг устав капиталига улуш сифатида кўшилганида;

-молиявий лизинг шартномасига кўра топширилганида;

-камомад ёки йўқотиш аниқланганида.

Асосий воситалар чиқиб кетганида уларнинг дастлабки қиймати асосий воситаларни ҳисобга олишнинг тегишли ҳисобварақлари кредитидан 9210-“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши” ҳисобварағи дебетига ҳисобдан чиқарилади. Асосий воситаларни четга сотишдан тушган тушум 9210 -“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши” ҳисобварағи кредити бўйича 4890 -“Бошқа шахсларнинг қарзлари-жорий қисми” ва 0990-“Бошқа узоқ муддатли дебиторлик қарзлари” ҳисобварақлари дебети билан корреспонденцияда акс эттирилади.

Асосий воситалар чиқиб кетганида улар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси 0210-0290-ҳисобварақлари дебетидан 9210- “Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши” ҳисобварағи кредитига ҳисобдан чиқарилади.

Тўлиқ амортизация қилинмаган асосий воситаларнинг реализация қилинишидан кўрилган фойда (зарар) реализация қилинадиган асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати, ҚҚС (факат ҚҚС тўловчилари учун) ҳамда сотиш харажатлари ва тушумларига тўғриланган, ойнинг 1-санасига ҳисобланган эскириш ўртасидаги фарқ сифатида аниқланади.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши натижасини акс эттириш қуйидагича бўлади:

К-т 9210-“Асосий воситаларнинг реализацияси ва бошқача чиқиб кетиши”- 90000 сум;

К-т 7230, 6230-“Муддати узайтирилган даромад”-90000 сум.

Лизинг тўловлари келиб тушганда:

Д-т 5110— “Ҳисоб-китоб счёти”;

К-т 4810—“Лизинг бўйича олинадиган жорий тўловлар”.

Бир вақтнинг ўзида молиявий фаолиятдан олинган даромаддан муддати узайтирилгани даромаднинг тегишли қисмини ҳисобдан чиқариш бухгалтерияда қуйидагича акс эттирилади:

Д-т 6230-“Муддати узайтирилган даромад”;

К-т 9550-“Молиявий лизинг шартномасига кўра мол-мулкни топширишдан олинган даромад”.

Асосий воситалар тўлиқ амортизацияланиб бўлганда, сотилганда, инвентаризацияда камомад чиққанда, текинга берилганда табиий офат рўй берганда, бошқа корхонага бепул берилганда ҳисобдан чиқарилади.

2.3. Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботни тузиш тартиби ва бу жараёндаги муаммолар.

Бухгалтерия ҳисобини юритишнинг асосий мақсади маълум бир хўжалик субъектининг барча хўжалик муомалаларини расмий равишда ҳисобда акс эттириш ва маълум бир даврларда фойдаланувчиларга зарурий маълумотларни бериш ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот алоҳида мустақил корхона бўлиши ёки хўжалик юритувчи корхоналарнинг уюшган гуруҳига киришидан қатъий назар, бажарадиган ва субъектга таъсир кўрсатувчи молиявий воқеаларни ва муомалаларни кўрсатиш усули ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботларнинг мақсади корхонанинг молиявий аҳволидан, унинг фаолиятдан ва унинг пул маблағлари ҳаракати бўйича маълумот беришдан иборат бўлиб, у фойдаланувчиларнинг кенг гуруҳига иқтисодий қарорлар қабул қилишлари учун зарурдир.

Молиявий ҳисобот хўжалик муомалалари хусусияти ва моҳияти жиҳатидан уларни гуруҳларга тузилмавий бирлаштириш натижаси ҳисобланади. Умумлаштириш ва тасниф қилиш жараёнининг якуний босқичи бу туркумларга ажратилган жуда қисқа ахборотни тақдим этишдир, чунки молиявий ҳисоботлар банд сифатида ва изоҳларда берилган бўлади. Молиявий ҳисоботлар, шунингдек, корхона имкониятларини раҳбарият

томонидан бошқарилишини амалга ошириш натижаларини ҳам кўрсатади.

“Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонуннинг 16-моддасига биноан молиявий ҳисоботда қуйидаги ахборот бўлиши керак:

- инвестиция қарорлари ва кредитлар бериш тўғрисида қарорлар қабул қилишда керак бўладиган ахборот;
- субъектнинг бўлажак пул оқимларини баҳолашда фойдали ахборот;
- субъектга берилган ресурслар, мажбуриятлар ва улардаги ўзгаришлар тўғрисида ахборот.

Юқорида айтиб ўтилган ахборотлардан ташқари, молиявий ҳисоботда батафсилроқ маълумотлар ҳам берилади. 1-БХМАга асосан, молиявий ҳисоботлар фойдаланувчиларга пул маблағлари ҳаракати оқимини тахмин қилишга ёрдам берадиган, корхонанинг мулки ва ихтиёридаги ресурслари тўғрисида қуйидаги маълумотларни ўз ичига олиши лозим:

- корхонанинг назорати остида бўлган активлар ҳақида;
- корхонанинг пассивлари ҳақида;
- корхонанинг тақсимланмаган даромади, корхонанинг бир даврдан бошқа даврга ўтишдаги иқтисодий имкониятлари ва мажбуриятларидаги ўзгаришлар ҳақида;
- пул маблағларининг ҳаракати ҳақида.

Ушбу маълумот молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар учун корхонанинг дивидендларни ва фоизларни тўлаш, шунингдек, мажбуриятлари бўйича муддати келган тўловларни тўлаш имкониятини баҳолашда фойдали бўлади.

Молиявий ҳисоботнинг шаклланиши қисқа вақтда, ҳисобот даври муомалалари тугагандан сўнг рўй беради ва корхонадан профессионал бухгалтерия билимлари ва кўникмаларидан ташқари, қўшимча маълумотлар тузиш (изохлар, тушунтиришлар) кетма-кетлигига риоя қилишни талаб қилади.

Ўзбекистон Республикасининг “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ, йиллик молиявий ҳисобот қуйидаги шакллардан иборат бўлиши шарт:

- бухгалтерия баланси -1-шакл;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот - 2-шакл;
- асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот 3-шакл;
- пул оқими тўғрисида ҳисобот - 4-шакл;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисобот -5-шакл;
- эслатмалар, ҳисоблар ва изоҳлар.

Молиявий ҳисоботларнинг изоҳлари тушунтириш хати кўринишида мунтазам равишда тартибга солинади. Изоҳлардаги маълумотлар тақдим этилган молиявий ҳисоботнинг ҳар бир тегишли банди кўрсатилган ҳолда берилиши керак.

Молиявий ҳисоботлар тайёрлаш ва бухгалтерия ҳисобининг ўзига хос сиёсати асослари тўғрисидаги маълумот молиявий ҳисобот изоҳларидан олдин алоҳида ҳисоб кўринишида берилиши керак. Молиявий ҳисоботга бериладиган тушунтириш ёзувида энг камида лозим бўлган зарурий маълумотлар бухгалтерия ҳисобининг ҳар бир аниқ андозасининг “Очиб бериш” бўлимида келтирилади.

Молиявий ҳисоботни тузиш қоидалари. Молиявий ҳисоботлар тузиш учун фойдаланиладиган ўзига хос ҳисоб юритиш сиёсатига қўшимчаларда фойдаланувчилар учун молиявий ҳисоботларда фойдаланиладиган баҳоларнинг асоси (дастлабки қиймат, жорий қиймат, сотиш қиймати, дисконт қиймати ва бошқалар)ни билиш жуда муҳим ҳисобланади. Бу тамойиллар кўп ҳолларда узлуксизлик ва ҳисоблаш тамойиллари билан ўхшашдир, улар молиявий ҳисоботни тузиш асосини ташкил қилади. Улар бу тамойиллардан баъзи ҳолатларда баҳолашларнинг асослари ўртасида танлов мавжудлиги билан фарқ қилади.

Молиявий ҳисоботда корхона ҳисоб юритиш сиёсатини акс эттириш пайтида қуйидагиларга алоҳида эътиборни қаратиши лозим:

- даромаднинг акс эттирилиши;
- консолидация тамойиллари;
- фаолият турларининг уйғунлиги;
- қўшма фаолият;
- моддий ва номоддий активларни ва уларнинг эскиришини акс эттириш;
- жалб қилинган маблағлар қийматини капитализация қилиш;
- капитал қўйилмалар;
- инвестицион мулк;
- молиявий инвестициялар ҳамда молиявий активлар;
- ижара;
- тадқиқотлар ва ривожланиш билан боғлиқ харажатлар;
- товар-моддий захиралар;
- солиқлар ҳамда муддати кечиктирилган солиқлар;
- захиралар;
- ишчи ва хизматчиларни асраб туриш харажатлари;
- чет эл валютасини ўтказиш;
- инфляция ҳисоби;
- ҳукумат субсидиялари.

Хўжалик юритувчи субъект молиявий ҳисоботнинг изоҳларида, ҳисобларида ва тушунтиришларида даромадлар ва харажатларни даромадлар, харажатлар ва фаолият турлари тахлилини гуруҳлаштириб кўрсатиши керак.

Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларининг изоҳлари, ҳисоблари ва тушунтиришларида қуйидаги маълумотларни кўрсатиши лозим:

- хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботи ва ҳисоб сиё-

сати асослари учун турли асосий муомалалар ва ҳодисаларни танлагани ва қўлланилгани тўғрисида маълумот тақдим этиш;

-БХМА талаб қилган, ҳеч бир молиявий ҳисоботда акс эттирилмаган ахборотни ёритиш;

-молиявий ҳисоботларда акс эттирилмаган, лекин молиявий ҳисоботни аниқ ва ҳаққоний тақдим этиш учун қўшимча таҳлил ахборотларини тақдим этиш.

Амалиётда кўпгина корхоналарнинг фаолияти кўп қиррали бўлади ҳамда бу молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар учун иқтисодий қарорлар қабул қилишда қийинчиликларни келтириб чиқаради. Йиллик молиявий ҳисоботлар қўшимча равишда тузиладиган молиявий шарҳни ўз ичига олиши керак, чунки у корхонанинг молиявий фаолиятини, молиявий аҳволини ва улар дуч келган асосий ноаниқликларни бартараф этади.

Молиявий шарҳ корхона маъмурияти томонидан тузилади. Бу шарҳ корхонанинг молиявий аҳволи ва молиявий фаолиятининг асосий белгисини, шунингдек, фойдаланувчи ҳисобот билан танишиш жараёнида дуч келиши мумкин бўлган молиявий ҳисоботдаги ноаниқликларни изоҳлаб бериши ва тушунтириб бериши лозим.

Қўшимча маълумотлар: изоҳлар, эслатмалар ва ҳисоблар корхона томонидан махсус шаклларда ҳам, шунингдек, ихтиёрий кўринишда ҳам тақдим этилади.

Зарурият туғилганида статистик ҳисоботнинг шакллари молиявий ҳисоботга бериладиган қўшимча маълумотлар орқали зарурий фойдаланувчиларга тақдим этилиши мумкин. Бундан ташқари, корхона раҳбарияти қўшимча маълумотлар сифатида субъект доирасида маълумотларни тақдим этиш шакли ҳисобланувчи жадваллар ва маълумотномаларни тақдим этиши мумкин.

Молиявий ҳисоботлар қуйидаги асосий идентификацион реквизитларни ўз ичига олади:

-корхонанинг номи, мулкчилик шакли, юридик манзили, бўйсунishi, идентификацион рақами ва корхонани билиш учун керак бўлган бошқа реквизитлар;

-алоҳида корхоналарни ёки корхоналар гуруҳининг молиявий ҳисоботларини қамраб олиши, яъни бу ҳисобот жамланган ёки ягона бўлиши керак. Агар ҳисобот жамланган бўлса, у ҳолда барча шаклларда “Жамланма” ёки “Субъектлар бўйича якуний” субъектлар сони кўрсатилади. Тушунтириш ёзувида жамланган якуний ҳисоботда киритилган ҳисоботларнинг сони кўрсатилиши зарур;

-молиявий ҳисобот томонидан қамраб олинган ҳисобот куни ёки даври.

Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот тузишдан олдин албатта инвентаризациядан ўтказилади.

Асосий воситалар инвентаризацияси. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” ги Қонуннинг 11-моддасига биноан хўжалик юритувчи субъект бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларининг тўғрилиги ҳамда ишончлилигини тасдиқлаш учун вақти-вақти билан активлар ва мажбуриятларни инвентаризация қилиб туриши керак.

Инвентаризация - бу маълум бир вақтга корхона маблағлари ва уларнинг манбаларининг ҳақиқий мавжудлигини, инвентаризация қилинаётган объектни натура шаклида санаш, яъни қолдиқларини ҳисоблаш ёки ҳисоб ёзувларини текшириш йўли билан ҳақиқий қилинган харажатларни белгилаш.

Инвентаризация бухгалтерия ҳисоби усулларида бири бўлиб, унинг ёрдамида жорий ҳисоб маълумотларининг тўғрилиги текширилади, ҳисобда йўл қўйилган хатолар аниқланади, ҳисобга олинмаган хўжалик муомалалари ҳисобга олинади, моддий жавобгар шахслар жавобгарлиги остида бўлган маблағларнинг бутлиги назорат қилинади.

Корхона ташкилот ва муассасаларда асосий воситаларнинг инвентаризациясини ўтказишда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг 833-сонли буйруғи билан рўйхатдан ўтказилган 19-сонли БХМА “Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш”га тўлиқ амал қиладилар.

Қуйидаги ҳолатларда инвентаризация муддатидан олдин ўтказилиши шарт:

- корхона мол-мулкини ижарага бериш, сотиб олиш, сотиш, шунингдек давлат корхонасини акциядорлик жамиятига айлантириш чоғида;
- молиявий ҳисобот тузишдан олдин, лекин ҳисобот йилининг 1 октябридан кейин инвентаризация қилинган мулк бундан мустасно;
- асосий воситалар ва товар-моддий захираларни қайта баҳолашда;
- моддий жавобгар шахс ўзгарганида;
- талон-тарож қилиш ёки суиистеъмол қилиш, шунингдек бойликларнинг бузилиши билан боғлиқ фактлар аниқланганида;
- ёнғин ёки табиий офатлар содир бўлганида;
- корхона тугатилаётганида тугатиш балансини тузиш олдидан ва бошқа ҳолларда.

Текшириш қўламига кўра инвентаризация ёппасига ёки танлаб ўтказиладиган, ўтказиш вақти бўйича режалаштирилган ёки тўсатдан ўтказиладиган инвентаризацияларга бўлиниши мумкин.

“Асосий воситалар” номли 5-сон БХМАга биноан асосий воситалар инвентаризацияси камида икки йилда бир марта ўтказилади, кутубхона фонди 5 йилда бир марта инвентаризация қилинади.

“Товар-моддий захиралар” номли 4-сон БХМАга биноан товар-моддий захиралар инвентаризацияси камида бир йилда бир марта ўтказилади.

Пул маблағлари, пулли ҳужжатлар, қатъий ҳисобот бланкалари бир ойда бир марта, ёнилғи ва мойлаш материаллари, озиқ-овқат маҳсулотлари ҳар чоракда инвентаризация қилинади.

Асосий воситалар инвентаризациясини ўтказиш учун корхонада доимий инвентаризация комиссияси фаолият юритади. Доимий инвентаризация комиссияси таркибига қуйидагилар киради:

- корхона раҳбари ёки унинг ёрдамчиси;
- бош бухгалтер;
- бошқа мутахассислар (муҳандис, иқтисодчи ва бошқалар);
- ички аудит вакили.

Доимий ҳаракатдаги комиссия асосан қуйидаги вазифаларни бажаради:

-қийматликлар бутлигини таъминлаш бўйича профилактика ишларини олиб боради;

-инвентаризация ўтказишни ташкил этади, ишчи инвентаризация комиссияси аъзоларига тегишли маслаҳат ва кўрсатмалар беради;

-инвентаризация натижаларининг тўғрилигини текширади;

-инвентаризация ўтказиш тартиби бузилганида қайтадан инвентаризация ўтказишга буйруқ беради;

-камомад ва нобудгарчилик ҳоллари бўйича моддий-жавобгар шахслардан олинган тушунтириш хатларини кўриб чиқади ва тегишли чоралар кўриш бўйича таклифлар беради.

Агар иш ҳажми кўп бўлса, мулклар ва молиявий мажбуриятлар инвентаризациясини бир вақтнинг ўзида ўтказиш учун корхона раҳбарининг буйруғи билан қуйидаги таркибда ишчи инвентаризация комиссияси ташкил этилади:

-инвентаризация ўтказишни тайинлаган корхонанинг вакили (комиссия раиси); мутахассислар (товаршунос, муҳандис, технолог, механик, иш юритувчи, иқтисодчи, бухгалтер ва бошқалар).

Ишчи инвентаризация комиссияси қуйидаги вазифаларни бажаради:

-моддий бойликлар ва пул маблағларини сақлаш ва ишлатиш жойларида инвентаризация ўтказади;

корхона бухгалтерияси билан бирга инвентаризация натижасини аниқ-

лашда қатнашади ва камомадни ортиқчаси билан қоплаш, шунингдек табиий камайиш меъёри доирасидаги камомадни ҳисобдан чиқариш бўйича таклифлар ишлаб чиқади;

-товар-моддий бойликларни қабул қилиш, сақлаш ва жўнатиш, уларнинг бутлиги ҳисоби ва назоратини яхшилаш, шунингдек нормадан ортиқ ва фойдаланилмайдиган моддий қийматликларни сотиш тўғрисида таклифлар киритади.

Ишчи инвентаризация комиссиясига қуйидаги мажбуриятлар юклатилади:

-корхона раҳбарининг буйруғига биноан инвентаризацияни ўз вақтида ва белгиланган тартибда ўтказиш;

-текширилган асосий воситалар, товар-моддий захиралар, пул маблағлари ва ҳисоб-китоблардаги маблағларни ҳақиқий қолдиқ рўйхатига тўлиқ ва аниқ ёзиш;

-товар-моддий захиралар баҳосини аниқлайдиган белгилар (тип, нав, марка, размер, преysкурant бўйича тартиб номери, артикул ва шу каби-лар)ни рўйхатда тўғри кўрсатиш;

-белгиланган тартибга биноан инвентаризация материалларини тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш.

Инвентаризация комиссияси инвентаризация бошланиш вақтига бўлган охириги кирим ва чиқим ҳужжатлари ёки асосий воситалар ҳаракати тўғри-сидаги ҳисоботларни олиши лозим.

Инвентаризация комиссияси раиси “инвентаризациягача (сана)” белгисини қўйиб, ҳисоботга илова қилинган барча кирим ва чиқим ҳужжатларини имзолайди. Бунда, ўз навбатида, ҳисоб маълумотлари бўйича инвентаризация бошланиш вақтига мулклар бўйича барча кирим ва чиқим ҳужжатлари бухгалтерияга топширилганлиги ёки комиссияга берилганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахслар тилхат берадилар.

Инвентаризация бошланишидан олдин комиссия аъзоларига инвентаризацияни қачон бошлаб қачон тугатиш тўғрисида бўйруқ топширилади, комиссия раисига эса назорат пломбири (муҳри) топширилади. Агарда мулк инвентаризацияси бир неча кун давом этадиган бўлса, иш куни тугаши билан моддий бойликлар сақланаётган хонанинг эшиги муҳрланиши керак.

Инвентаризация қилинган моддий бойликлар ва объектлар ҳамда уларнинг миқдори рўйхатда номенклатураси бўйича ва ҳисобда қабул қилинган ўлчов бирлигида кўрсатилади. Бу рўйхат ишчи инвентаризация комиссиясининг барча аъзолари ва моддий жавобгар шахс томонидан имзоланади.

Инвентаризация рўйхатининг охирида комиссия томонидан текшириш моддий жавобгар шахслар иштирокида ўтказилганлиги, комиссия аъзоларига ҳеч қандай даъво йўқлиги ва рўйхатда келтирилган моддий бойликларни маъсул сақлашга қабул қилганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахслар тилхат ёзиб берадилар.

Ишчи инвентаризация комиссияси ҳар бир турдаги моддий бойликларнинг инвентаризацияси тугагач, инвентаризация далолатномасини тузади. Масалан, “Асосий воситаларни тугалланмаган таъмирининг инвентаризация далолатномаси”, “Йўлдаги товарлар ва материаллар инвентаризация далолатномаси” ва бошқалар.

Инвентаризация тугагач, ўтказилган инвентаризация тўғрилигини текшириш учун назорат текшируви ўтказилиши мумкин. Бундай текшириш инвентаризация ўтказилган омбор очилмасдан туриб, инвентаризация комиссияси ва моддий жавобгар шахслар иштирокида ўтказилади.

Инвентаризацияларни назорат текширишдан ўтказиш натижалари-далолатнома билан расмийлаштирилади ва ўтказилган инвентаризациянинг тўғрилигини назорат текширишни ҳисобга олиш дафтарига рўйхатга олинади.

Инвентаризация натижасида аниқланган мулкларнинг бухгалтерия маълумотлари билан мавжуд ҳақиқийси орасидаги фарқи қуйидагича тартибга солинади:

-ортиқча чиққан асосий воситалар, ва бошқа мулклар киримга олиниб, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар (93-ҳисобварақ) қўпайтирилади. Айбдор шахслардан қийматликларнинг ортиқча чиққанлик сабаблари хусусидаги тушунтириш хатлари олинади;

-қийматликларнинг конунчилик билан белгиланган норма доирасидаги камомоди корхона раҳбарининг буйруғи билан ишлаб чиқариш, муомала харажатларига ёки молиялаштириш (фондлар)ни камайитишга ўтказилади;

-моддий қийматликлар, пул маблағлари ва бошқа мулклар камомоди, шунингдек табиий камайиш нормасидан ортиқча нобудгарчиликлар айбдор шахслардан ундириб олинади. Агар айбдор шахслар аниқланмаса ёки айбдор шахслардан ундириб олиш суд орқали рад этилган бўлса, камомад ва нобудгарчиликлардан қўрилган зарарлар ишлаб чиқариш, муомала харажатларига ёки молиялаштириш (фондлар)ни камайитишга ўтказилади. Бундай зарарлар келгусида солиққа тортиладиган базага қўшилади.

Дебитор ва кредиторлар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларнинг инвентаризацияси тегишли корхона, ташкилот ва алоҳида шахслар билан олиб бориладиган ҳисоб-китобларни ўзаро текширишдан иборат. Корхонанинг бухгалтерия ҳисоби маълумоти бўйича у ёки бу дебитордан олинadиган қарзлар суммаси қарздор бўлган корхона (алоҳида шахслар)нинг бухгалтерия ҳисобида ёзилган қарзлар суммаси билан солиштирилади.

Ҳисоб-китобларни текшириш учун қарздор ташкилотларга бухгалтерия ходимлари сафарга юборилади ёки хат жўнатилади. Ҳисоб-китобларни текшириш учун юборилган бухгалтерия ходими текшириш якунида далолатнома тузади. Текшириш натижасида дебитор қарзларни ундириб олиш даргумон

бўлиб қолиши мумкин (корхона тугатилган бўлиб, қарзнинг кимдан ундирилиши номаълум, дебитор қарзини тан олмаслиги, даъво қилиш муддати тушириб қолдирилиши ва ҳ.к.). Бундай ҳолларда корхона бухгалтериясида умидсиз дебитор қарзлар рўйхати тузилиб, ҳар бир дебитор ва кредиторларнинг рўларасига нима сабабдан қарз реал эмаслиги кўрсатилади.

Бу рўйхат корхонанинг доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссиясига такдим этилади. Комиссиянинг хулосасидан сўнг даъво қилиш муддати ўтган, шунингдек суд ундириб олишга қарор қилган, лекин қарздорнинг тўлаш қобилияти йўқлиги туфайли ундириб олиш иложи бўлмаган қарзлар даргумон қарзлар резерви ҳисобидан қопланади.

Даъво қилиш муддати ичида талаб қилиб олинмаган кредитор қарз сум - маси корхонанинг асосий фаолиятидан олинган бошқа даромадлари таркиби (9360-ҳисобварақ)га ўтказилади.

Инвентаризация натижалари доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссияси томонидан кўриб чиқилиб, аниқланган камомад кимнинг ҳисобидан ундириб олиниши ёки қандай харажатларга ўтказилиши ёхуд аниқланган ортиқча маблағлар қандай қиримга олиниши тўғрисида қарор қабул қилади. Доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссиясининг қарори баённома билан расмийлаштирилади ва у корхона раҳбари ёки корхона раҳ-бари таклифига биноан юқори орган томонидан тасдиқланади.

Чораклик ва йиллик молиявий ҳисобот. Молиявий ҳисоботлар маълум бир ҳисобот даври ёки маълум бир ҳисобот санаси бўйича тузилади. Бунда бухгалтерия баланси ва ҳисобварақлардаги қолдиқлар бўйича маълумотлар маълум бир санага тузилади, молиявий ҳисобот шакпларининг қолганлари эса маълум бир давр учун тузилади.

Молиявий ҳисоботнинг ҳисобот даври 1 январдан 31 декабригача бўлган давр календарь йил ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот қонун ҳужжатларида кўрсатилган ҳолларда календарь йилидан фарқи равишда даврлар бўйича (ой, чорак учун) ҳам тақдим этилиши мумкин.

Молиявий ҳисоботлар учун ҳисобот куни ҳисобот даврининг охири календарь куни ҳисобланади. Субъектнинг бухгалтерия баланси учун ҳисобот куни 31 декабрь ҳисобланади, молиявий натижалар тўғрисидаги йиллик ҳисобот учун ҳисобот даври 1 январдан 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади.

Корхонанинг йиллик молиявий ҳисоботи мулкчилик шаклидан қатъи назар, тўлиқ нусхаларда қуйидаги фойдаланувчиларга ҳисобот йилидан кейинги йилнинг 15 февралигача бўлган муддатда тақдим этилиши шарт:

-корхонанинг мулкдори ҳисобланган (давлат мулкани бошқаришга ваколати бўлган органларга, қатнашчиларга, таъсисчиларга) таъсис этиш тўғрисидаги ҳужжатлар асосида;

-давлат солиқ идораларига;

-давлат статистика идораларига;

- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга.

Молиявий ҳисоботни бошқа фойдаланувчиларга тақдим этиш тартиби мустақил равишда корхона раҳбарияти (унинг мулкдорлари ва таъсисчилари) томонидан тартибга солинади ва корхонанинг ҳисоб сиёсатида кўзда тутилади.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг йиллик молиявий ҳисоботлари манфаатдор субъектлар: банклар, биржалар, инвесторлар, кредиторлар ва шу кабилар учун ошқора ҳисобланади. Манфаатдор шахслар йиллик молиявий ҳисобот билан танишиш ва нусха кўчириш харажатларини қоплаб, унинг нусхасини олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Очиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари, суғурта компаниялари, банклар, фонд ва товар биржалари, инвестиция фондлари ва бошқа молия муассалари ҳар йили молиявий ҳисоботни ундаги маълумотларнинг тўғрилиги

аудитор томонидан тасдиқлангандан сўнг ҳисобот тугагандан кейин 1 майдан кечиктирмай эълон қиладилар.

Бундан ташқари, акциядорлик жамиятларининг молиявий ҳисоботлари газеталар, журналлар ва бюллетенларда ёки қонунчиликда кўзда тутилган муддатларда алоҳида нашрда эълон қилиниши керак.

2.2 –жадвал

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш даврийлиги³

Молиявий ҳисобот шакли	Тақдим этишнинг даврийлиги
Бухгалтерия баланси -1-шакл	ҳар чоракда
Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот -2-шакл	ҳар чоракла
Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисобот -3-шакл	йиллик

2.4. Асосий воситалардан самарали фойдаланишни таҳлили

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар молия-хўжалик фаолиятини амалга оширишда асосий воситалардан самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Улардан тежамли самарали фойдаланишни ўрганиш молиявий таҳлили орқали амалга оширилиб борилади. Асосий воситалар корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб чиқариш техника базасини ташкил этишини ҳисобга олган ҳолда уларни ҳар бир тури бўйича ҳолати ва ҳаракатини ўрганиб бориш бозор шароитининг асосий талабларидан бири ҳисобланади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект бирор-бир маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқаришни ташкил қилиши учун асосан тўрт хил ресурс мужассам бўлмоғи лозим бўлади. Бундай ресурслар таркибига:

- моддий ресурслар;
- молиявий ресурслар;

³ А.Каримов, Ф.Исломов, А.Авлокулов Бухгалтерия ҳисоби Т. : “Шарқ” 2004й. 421 –бет

- мехнат ресурслари;
- тадбиркорлик ресурси.

Мазкур ресурслар таркибида бугунги кунда энг асосийларилан бири бу моддий ресурслар бўлиб, уларнинг таркибида ҳам муҳимларидан бири асосий воситалар ҳисобланади. Чунки, кейинги йилларда асосий воситаларнинг баҳосини мунтазам ошиб бориши ва уларга қилинадиган харажатлар маҳсулот таннархининг асосини ташкил қилаётганлиги ҳам ушбу воситаларни таҳлил қилиб боришни тақозо этмоқда.

Асосий фондлар (воситалар) ишлаб чиқаришнинг муҳим омили сифатида қаралиб, улар воситасида бевосита меҳнат предметлари ва меҳнат кучлари бирикувида маҳсулотлар ишлаб чиқарилади, ишлар бажарилади ва хизматлар кўрсатилади.

Асосий фондлар деб, ишлаб чиқариш йилида бир неча бор қатнашиб, ўзининг қийматини яратилаётган маҳсулотларга қисман ўтказувчи ҳамда жисмоний шаклини сақлаб қолувчи меҳнат воситаларига айтилади.

Асосий фондлар ёки воситаларни таркиблашда жаҳон ва республика ҳисоб белгиловига мувофиқ қуйидаги иккита жиҳат мезон сифатида олинган. Биринчиси, уларнинг қиймат ифодаси, иккинчиси — хизмат муддати.

Асосий воситаларнинг қиймат ифодаси унинг материаллардан фарқланиш чегарасини характерлайли. Бу ифода Ўзбекистан Республикаси Молия Вазирлигининг 2000 йил даги қарори билан иш ҳақи минимумининг 50 баробарида қилиб белгиланган. Асосий воситаларнинг хизмат муддати уларнинг бир йилдан ортиқ муддат хизмат этишини характерлайди.

Хизмат муддати бир йилдан ортиқ, бўлган, лекин қиймат жиҳатдан қатъий чегарадан ошмайдиган қийматликлар, шунингдек, қийматликлар, хўжалик инвентарларининг айрим турлари асосий воситалар қаторига киритилмайди. Бу қатор бевосита материаллар таркибида ҳисобга олинади.

Асосий воситалар таҳлилида корхонанинг асосий воситалар билан қуролланиш даражасига, уларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларига, самарадорлик кўрсаткичларига, динамикаси ва ҳолатига баҳо берилади.

Асосий воситалар билан таъминланиш дейилганда корхонанинг бизнес режасига ёки ўтган йилларга нисбатан асосий фондлар билан қуролланиши даражаси тушунилади.

Шунингдек, асосий воситаларнинг таркиби бўйича, тури бўйича ўзгаришларига баҳо берилади. Таҳлил қилишда асосий воситаларнинг ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига муҳим эътибор қаратилади. Бу орқали бевосита асосий воситаларнинг эскириш даражаси, яроқлилиқ даражаси, кирими ва чиқими кўрсаткичларига баҳо берилади.

Асосий воситаларнинг унумини ўрганиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларига баҳо берилади. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини омилли таҳлил асосида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ёки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади ва таҳлил якунида корхонада асосий фондлардан фойдаланишга ва уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан муҳим иқтисодий йўналишлар белгиланади. Корхонанинг асосий воситалари, уларнинг ҳолати, ҳаракати ва самарасига иқтисодий ташҳис берилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалар билан таъминланганлигини ўрганишда молиявий таҳлилнинг энг асосий вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- хўжалик субъектларининг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлик ҳолатига баҳо бериш;

- асосий воситаларнинг таркиби, тузилиши ва динамик ўзгаришларига баҳо бериш;

- корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлик ҳолатини

яхши-лаш бўйича мавжуд имкониятларни аниклаш ва уларга баҳо бериш;

-асосий воситаларнинг техник ҳолатига баҳо бериш;

-асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш ва уларга баҳо бериш;

-асосий воситалардан самарали фойдаланганлик даражаларига баҳо бериш;

-ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлик даражаларига баҳо бериш;

-асосий воситалар самарадорлигини ошириш бўйича мавжуд имкониятларни кўрсатиб бериш ва ҳрказо.

Бугунги бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситаларини таҳлил этишда асосий ахборот манбалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг бизнес режа маълумотлари;

- «Бухгалтерия баланси» (1-шакл);

- «Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги» ҳисобот (3-шакл);

- бухгалтерия ҳисобининг асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобга олувчи счёти маълумотлари.

Асосий восита (фонд)ларнинг таркиби, тузилиши ва динамикасининг таҳлили, уларнинг актив ва пасив қисмларининг нисбатини таҳлили.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир воситани маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаш ва таркибий жойлаштириб чиқиш мумкин бўлади. Хусусан, корхоналарнинг асосий воситаларини ҳам маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаб, уларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади. Бугунги кунда асосий воситаларни қуйидаги хусусиятлари бўйича таснифлашимиз мумкин:

1. Асосий воситаларнинг корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувига қараб:

- актив асосий воситалар;

- пассив асосий воситалар.

2. Асосий воситаларни маълум тармоқларга бўйсунувига қараб:

- саноат ишлаб чиқариш асосий воситалари;
- бошқа тармоқ, асосий воситалари;
- ноишлаб чиқариш асосий воситалари.

3. Асосий воситаларнинг фойдаланиш жараёнидаги қатнашувига қараб:

- фойдаланишдаги асосий воситалар;
- фойдаланишдан олиб қуйилган (консервация қилинган) асосий

фондлар.

4. Асосий воситаларнинг турларга ажратилиши бўйича:

- ер;
- бинолар;
- иншоотлар;
- узатиш мосламалари;
- ҳисоблаш техникаси ва компьютерлар;
- машина ва ускуналар;
- транспорт воситалари;
- асбоб-ускуналар;
- хўжалик жихозлари;
- ишлаб чиқариш инвентарлари;
- ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар;
- қўп йиллик экинлар ва бошқа асосий воситалар.

5. Мулккий эгалигига қараб:

- ўзига тегишли асосий воситалар;
- ижарага олинган асосий воситалар.

Бундан ташқари асосий воситаларнинг яна бошқа бир хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаш мумкин.

Ҳозирги шароитда корхоналарда асосий воситаларнинг барча турларини керакли нисбатда ва таркибда бўлишини таъминлаш мақсадга мувофиқдир.

Яъни саноат ишлаб чиқаришидами, ёрдамчи тармоқлардами ёки ижтимоий-маиший соҳаларда бўлмасин, барча асосий воситалар керакли хизматни бажарадилар.

Асосий воситаларнинг таркиби, уларнинг тузилишини ўрганиш билан бир қаторда динамик ўзгаришларига ҳам баҳо бериб борилади. Асосий воситаларнинг динамикаси деганда уларнинг даврлар (йиллар) бўйича ўзгаришлари тушунилади. Динамик ўзгаришлар асосида корхонада асосий воситаларнинг йиллар бўйича мутлақ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади.

Қуйидаги жадвал маълумотлари асосида эса корхонанинг асосий воситалари таркибига, тузилишига ва динамикасига баҳо бериш мумкин бўлади. (2.3-жадвал).

Жадвалдан кўриниб турибдики, “GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси (СПООО)да 2007 йилда жами асосий воситалар 135482059,1 минг сўмни ташкил этган бўлса, 2008 йилда 274279727,4 минг сўмни ташкил этган 2007 йилда асосий воситалар таркибида иншоотлар катта салмоққа эга бўлиб, 71,6 фоизни ташкил этган бўлса, 2008 йилга келиб бу кўрсаткич 20,6 фоизга камайиб, 51 фоизни ташкил этган. Иншоотлардан кейинги салмоқ машина ва ускуналарга тўғри келиб, жами асосий воситалар таркибида улар 2007 йилда 21 фоизни ташкил этиб, 2008 йилга келиб, 3,4 фоизга камайиб 17,6 фоизни ташкил этган. Кейинги салмоқ транспорт воситаларига тўғри келиб 2007 йилда улар жами асосий воситаларнинг 2,5фоизини ташкил этиб,2008 йилда бу кўрсаткич 1,4 фоизга ўсиб, 3,9 фоизни ташкил қилган. Демак корхона фаолиятининг хусусиятидан келиб чиқиб, иншоотлар асосий воситаларнинг муҳим таркибий қисмини эгаллайди деган хулосага келиш мумкин.

2.3-жадвал

**“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО) нинг асосий воситалари таркиби, тузилиши
ва динамик ўзгаришлари таҳлили**

т/р	Асосий воситаларнинг таркиби	2007 йил		2008 йил		2008 йилда 2007 йилга нисбатан ўзгариш	
		Сумма минг сўмда	Салмоғи %	Сумма минг сўмда	Салмоғи %	Мутлоқ минг сўмда	Салмоғи %
1.	Бино	31396,5	0,02	801902,5	0,3	770506	2,98
2.	Иншоотлар	97060258,6	71,6	191035960,6	51	93975702	-20,6
3.	Ўзатиш мосламалари	1835271,4	1,4	2003659,6	0,7	168388	-0,7
4.	Машина ва ускуналар	28436180,4	21	48273629	17,6	19837449	-3,4
5.	Мебель ва офис жихозлари	33288,9	0,02	245087,9	0,09	211799	0,07
6.	Компьютер жихозлари ва ҳисоблаш техникаси	446278,8	0,03	173734,3	0,03	129107	-
7.	Транспорт воситалари	3389394,1	2,5	10649677	3,9	7260283	1,4
8.	Бошқа асосий воситалар	4651641,5	3,4	21096076,4	7,7	16444435	4,3
	Жами асосий воситалар	135482059,1	100	274279727,4	100	138797668	-

Асосий воситалар техник ҳолатининг таҳлили. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарнинг асосий воситалар билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг техник ҳолатига ҳам баҳо бериб борилади. Одатда асосий воситалар таркибида йил давомида ўзгаришлар рўй беради. Янги асосий воситаларнинг кiritми туфайли, асосий воситалар ортиб боради. Эскирган асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш туфайли асосий воситалар камайиши мумкин. Бундай табиий ҳолатларнинг рўй бериши натижасида асосий воситаларнинг техник ҳолатини таҳлил этишимизни тақозо этади.

Асосий воситаларнинг техник ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- асосий воситаларнинг яроққилик даражаси;
- асосий воситаларнинг эскириш даражаси;
- воситаларнинг янгиланиш даражаси.

Асосий воситаларнинг яроққилик даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг колдиқ қиймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошланғич қиймати}} \times 100$$

Асосий воситаларнинг эскириш даражаси фоиз кўринишида қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{асосий воситаларнинг эскириш қиймати}}{\text{асосий воситаларнинг бошланғич қиймати}} \times 100$$

Асосий воситаларнинг яроққилик ва эскириш коэффициентлари йиғиндиси коэффициенти 1,0 га, фоизда 100 тенг бўлади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларига қараб, уларнинг техник ҳолатига баҳо берилади ва уларни тартиблаш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилинади.

Асосий воситаларнинг ҳолатини ўрганишда, корхона амортизация сиёсатига, асосий воситаларнинг маънавий эскирганлик даражасига, фойдаланишдан олиб ташланган ва консервация қилинган асосий воситалар ҳолатига муҳим эътибор қаратилади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичларини уларнинг ҳар бир тури ва жами бўйича ўрганилади. Таҳлил учун зарур бўлган маълумотлар 1-шакл “Бухгалтерия баланси” ва 3-шакл “Асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги” ҳисобот шаклларида олинади.

Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичлари билан тўлдирилади.

Қуйидаги жадвал асосида “GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси (СПООО) да асосий воситаларининг техник ҳолатини таҳлил қилишимиз мумкин (2.4-жадвал).

2.4-жадвал

«Gissarneftgaz» қўшма корхонаси асосий воситаларининг техник ҳолатининг таҳлили.

Асосий воситалар	Бошланғич қиймати, минг сўм	Эскириш қиймати, минг сўм	Қолдиқ қиймати, минг сўм	Эскириш даражаси, %	Яроқлилик даражаси, %
2007 йил	135482059,1	6948936,5	128533082,6	5,1	94,9
2008йил	274279727,4	22334501,6	251945225,7	8,1	91,9
2008йилнинг 2007 йилдан фарқи(+,-)	138797668	15385525,1	1334121431	3	-3

Жадвалдан кўриниб турибдики, “GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси (СПООО) да асосий воситаларининг эскириш даражаси 2007 йилда 5,1%, Яроқлилик даражаси 94,9 фоизни ташкил этган, 2008 йилда эса эскириш даражаси 8,1 фоизни ташкил этиб, яроқлилик даражаси 3 фоига камайиб, 91,9 фоизни ташкил этган. Маълумотлардан кўриниб турибдики, корхона

янги бўлганлиги сабабли 2077 йилда яроқлилиқ даражаси анча юқори бўлиб, асосий воситалардан фойдаланиш ҳисобига 2008 йилда уларнинг яроқлилиқ даражасини 3 фоизга камайганлигини ва эскириш даражаси шунга мос равишда 3 фоизга ўсганлигини кўриш мумкин.

Асосий фондларнинг янгиланиш динамикаси ва меҳнатнинг фонд билан курулланиши таҳлили. Асосий воситаларнинг ҳолат кўрсаткичлари уларнинг ҳаракат кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади.

Асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичларига уларнинг янгиланиши ва чиқиб кетиш коэффициентлари киритилади. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициента жорий даврда янгидан киритилган асосий воситалар қийматини асосий воситаларнинг йил охирига бўлган қийматига бўлиш орқали топилади. Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффициенти жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қийматини уларнинг йил бошига булган қийматига бўлиш асосида аниқланади. Яъни ушбу коэффициентларнинг аниқлашни қуйидаги формулалар орқали ҳам ифодалашимиз мумкин:

Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффициенти қуйидагича аниқланади:

$$\frac{\text{Ишлаб чиқаришга янгидан қабул қилинган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил охиридаги бошланғич қиймати}}$$

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш коэффициенти эса қуйидаги тартибда аниқланади:

$$\frac{\text{Жорий даврда чиқиб кетган асосий воситалар қиймати}}{\text{Асосий воситаларнинг йил бошига булган қиймати}}$$

Бу таркиблашни асосий воситаларнинг жами қатори ва ҳар битта таркиби бўйича бериб ўтиш мумкин. Таҳлил жараёнларида асосий воситаларнинг янгиланиш ва ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш сабабларига ҳам эътибор берилади. Бунда корхонанинг асосий воситаларини янгилаш манбалари бўлиб:

- капитал қўйилмалар ва инвестициялар;
- хусусий капиталнинг ўсиши;
- узоқ муддатли кредитлар ва қарзлар;
- мақсадли молиялаш ва субсидиялар;
- текинга олинган асосий воситалар;
- грантлар ва бошқа манбалар ҳисобланади.

Асосий воситаларни ишлаб чиқаришдан олиб ташлаш сабабларига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- асосий воситаларнинг маънавий эскириши;
- асосий воситаларнинг жисмоний эскириши ва фойдаланиш учун яроқсиз ҳолатга келиши;
- асосий воситаларнинг ортиқчалиги;
- асосий воситаларни сотиш;
- ўғирликлар, йўқотишлар ва бошқа чик.имлар.

“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО) да асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари таҳлили қилиш учун 2.5-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин. Жадвал маълумотлари шуни кўрсатадики, корхонада 2007 йилда асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти 1,15 ни ташкил этиб, чиқиб кетиш коэффиценти эса 0,27ни ташкил этган. Бунда корхонанинг асосий воситаларини янгिलाш манбалари бўлиб капитал қўйилмалар ва инвестициялар, хусусий капиталнинг ўсиши, узоқ муддатли кредитлар ва қарзларнинг олиниши, мақсадли молиялаш ва субсидиялар асосий манбалар ҳисобланади. 2008 йилда эса, асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти 0.8 ни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 0,35 га камайган. чиқиб кетиш коэффиценти эса 0,34 ни ташкил этиб, ўтган йилга нисбатан 0,07га ўсган.

**“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО) да асосий воситаларнинг ҳаракат кўрсаткичлари
таҳлили (қолдиқ қийматида).**

Асосий воситалар	Асосий воситаларнинг йил бошига қолдиғи	Янгидан қабул қилинган асосий воситалар	Чиқим қилинган асосий воситалар	Асосий воситаларнинг йил охирига қолдиғи	Янгиланиш коэффициенти=3:5	Чиқиб кетиш коэффициенти=4:5
1	2	3	4	5	6	7
2007 йил	16263737,3	156339511,6	37121189,7	135482059,1	1,15	0.27
2008 йил	135482059,1	231882404.2	93084735,9	274279727,4	0.8	0,34
2008йилнинг 2007 йилдан фарқи (+,-)	119218321,8	75542892.6	55963546,2	13879766,8	-0,35	0,07

Демак, корхона маъмурияти эскирган асосий воситаларини янгилаш бўйича амалий чоралар кўриши лозим. Аммо, бундай суръатдаги янгиланиш даражаси бугунги кун талабига мос келмайди. Чунки, Фан-техника тараққиёти ривожланиб бораётган бугунги кунда корхона асосий воситаларининг тўлиқ, бир марта янгиланиш даври 3-4 йилдан ортиб кетмаслиги лозим бўлади.

Бундай натижаларга эришиш учун эса корхона ўз асосий воситаларининг 20-25 фоизини ҳар йили янгилаб бориши лозим бўлади. Бугунги кунда корхоналардаги асосий воситаларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларини таҳлил қилиб бориш билан бир қаторда, корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлиги даражасини ҳамда ходимларнинг асосий воситалар билан қуролланганлиги даражасини ҳам таҳлил қилиб бориш мақсадга мувофиқдир. Корхона (фирма) нинг асосий воситалар билан таъминланганлик ёки қуролланганлик даражаси деб, ишлаб чиқаришнинг меъёр даражасида меҳнат воситалари билан таъминланганлигига айтилади. Аввало, корхона (фирма)нинг меҳнат воситалари билан таъминланганлигида қуйидаги жиҳатларини фарқлаш лозим:

-ўзига тегишли бўлган меҳнат воситалари билан таъминланганлиги;

-ижарага олинган меҳнат воситалари ҳисобига таъминланганлиги.

Демак, корхона ҳар иккала ҳолатда ҳам асосий воситалар билан таъминланганликнинг меъёр кўрсаткичларига эга бўлиши мумкин.

Асосий воситалар билан таъминланганлик таҳлилида корхона (фирма) да асосий воситаларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан мутлоқ ва нисбий ўзгаришларига баҳо берилади. Асосий воситалар билан қуролланганлик кўрсаткичлари сифатида битта ишчига тўғри келадиган меҳнат воситалари, бир иш ўрнига тўғри келадиган асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси аниқланади. Асосий воситалар билан қуролланганлик даражаси уларнинг самардорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосида тўлдирилади. Яъни, корхона фаолиятига фақат миқдор кўрсаткичлар орқалигина эмас, балки сифат кўрсаткичларини ҳам ўрганиш асосида баҳо берилади.

“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонасининг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлиги таҳлил қилиш учун 2.6-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин. Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати 2008 йилда 2007 йилга нисбатан 102 фоизга ўсган, Ишлаб чиқариш ходимларининг сони эса 37 фоизга ўсган ва бир ходимга тўғри келадиган асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати 2007 йилга нисбатан 46,5фоизга ўсган. Демак жадвал маълкумотларидан маълумки, корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлиги яхши ҳолат деб баҳоланса бўлади.

2.6-жадвал

“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО) нинг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлиги таҳлили

т/р	Кўрсаткичлар	2007 йил	2008 йил	2008йилнинг 2007 йилдан фарқи	
				(+,-)	%
1.	Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати	135482059,1	274279727,4	138797668	102
2.	Ишлаб чиқариш ходимларининг сони	1027	1414	393	37
3.	Бир ходимга тўғри келадиган асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати 1қатор: 2қатор (минг сўм)	132825,5	194524,6	61699,1	46,5

Фонд қайтимининг динамикаси ва унга ташкилий техникавий омиллар таъсирининг таҳлили. Асосий воситалардан фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигига баҳо бериш молиявий таҳлилнинг зарур шартларидан бири ҳисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалари билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда, уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосий ўринда туради. Чунки, асосий воситалар билан етарли даражада таъминланган бўлса-ю, лекин улардан самарали фойдаланилмаса, у корхонанинг самарадорлиги пасайиб кетади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ва унинг ҳолатига баҳо беришга иқтисодий таҳлилда алоҳида аҳамият берилади. Корхона ишлаб чиқариш қуввати деганда, унинг тўла иш билан бандлик ҳолатига айтилади. Бу ҳолат нафақат маҳсулот ишлаб чиқариш даражасига, балки унинг харажатлар таркибига, молиявий натижавийлигига ҳам таъсир этувчи бирлик сифатида қаралади. Ишлаб чиқариш қувватлари ва унинг фойдаланиш даражаларига баҳо бериш асосида корхонанинг жорий даврдаги иқтисодий потенциали ҳамда уни мақсадли бошқаруви белгиланади.

Ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш таҳлилининг қуйидаги қаторларини характерлаш мумкин:

- корхона ишлаб чиқариш қувватларининг техник иқтисодий кўрсаткичлари тизими;

- техник иқтисодий кўрсаткичлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг қиёсий таҳлили;

- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона харажатларига таъсирининг таҳлили;

- ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишнинг корхона ишлаб чиқариш самарадорлигига ва фаолият натижавийлигига таъсирининг таҳлили.

Ишлаб чиқариш кувватларидан фойдаланишда корхона томонидан ошкор этиладиган 2-б форма “Корхонанинг ижтимоий иқтисодий кўрсаткичлар тизими” га муҳим эътибор берилади.

Таҳлилда асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг таъсир этувчи омиллари иккита таркиб бўйича ўрганилади.

1. Асосий воситаларнинг самарадорлиги ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили;

2. Асосий воситалар ва улардан самарали фойдаланиш кўрсаткичларининг маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига таъсирининг таҳлили.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

Фонд қайтими (сиғими) ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар бўлиб:

- маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва унинг ўзгариши;

- асосий фондлар ўртача йиллик қийматининг ўзгариши.

Маҳсулот ҳажмига таъсир этувчи меҳнат воситалари билан боғлиқ бўлган омиллар қаторига қуйидагилар киритилади:

- асосий фондларнинг ўртача йиллик қийматининг ўзгариши;

- фонд қайтими (сиғими) нинг ўзгариши.

“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО)да асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлил қилиш учун 2.7-жадвал маълумотларидан фойдаланиш мумкин. Жадвалдан кўринибтурибдики, корхонада 2007 йил фонд қайтими 1,4 ни, 2008 йилда эса 3,7 ни, фонд сиғими эса 2007 йилда 0,7ни, 2008 йилда эса 0,3 ни ташкил этганлиги корхонада фондлардан самарали фойдаланилганликни билдиради. Бу ижобий ҳолат ҳисобланади.

2.7-жадвал

**“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси(СПООО)да асосий
воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг
ўзгаришига таъсир этувчи омиллар таҳлили**

Кўрсаткичлар	Маҳсулот ҳажми минг сўмда	Ишлаб чиқариш фондларининг ўртача йиллик қиймати	Фонд қайтими=2:3	Фонд сиғими=3:2
1	2	3	4	5
2007 йил	191811694.3	135482059,1	1,4	0,7
2008 йил	1021089557,3	274279727,4	3,7	0,3
2008йилнинг 2007 йилдан фарқи (+,-)	8292778‘630	138797668	2,3	-0,4

2.8 -Жадвал

**Асосий воситалар ҳаракатига доир муомалалар ҳисобининг
бухгалтерия ёзувлари**

т/р	Хўжалик муомалаларининг мазмуни	Счётлар алоқаси		Сумма
		дебет	кредит	
1.	Устав капиталига таъсисчилар томо-нидан берилган мебель ва офис жиҳозлари балансга киритилди.	0130	4610	7123432
2.	Ҳомийлар томонидан компьютер жиҳозлари текинга олинди.	0150	8530	2111320
3.	Қайта баҳолаш натижасида асосий воситалар қиймати кўпайтирилди.	0100	8510	678232
4.	Транспорт воситалар сотиб олинди.	0820	6010	650132
5.	Асосий воситаларни сотиб олиб келишда ёқилғи ишлатилди.	0820	1000	2130
6.	Транспорт воситасин олиб келишда ходимга ҳақ ҳисобланди.	0820	6710	930
7.	Асосий восита кирим қилинди.	0160	0820	653192
5	Аосий ишлаб чиқаришда биноларга эскириш ҳисобланди	2010	0220	6548
8.	Асосий воситалар тўлиқ амортизацияланиб бўлгандан сўнг ҳисобдан чиқарилди.	9210	0100	12387
9.	Асосий воситалар молиявий лизингга олинди:	0310	7910	890132
	а) лизинг мажбуриятларининг жорий қисми акс эттирилди:	0310	6950	178026
	б) лизинг мажбуриятларининг узоқ муддатли қисми акс эттирилди:	0310	7910	712106
10.	Лизинг бўйича узоқ муддатли мажбуриятнинг жорий йилга тегишли суммаси акс эттирилди	7910	6950	178026
11	Лизингга олинган асосий воситалар хусусий асосий воситалар таркибига ўтказилди (тўловлар тўлиқ амалга оширилиб бўлгандан сўнг)	0100	0310	9808046

2-боб бўйича хуласалар

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект фаолиятида асосий воситаларнинг киримини ва таъмирини аниқ ва ўз вақтида ҳисобга олиб бориш, уларни ўз вақтида ҳужжатлаштирилиши муҳим аҳамиятга эга.

Асосий воситаларни амортизациясини тўғри ҳисоб-қилиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Амортизация қуйидаги усулларни қўллаш йўли билан амалга оширилади: Тўғри чизикли усул, камайиб борувчи қолдиқ усули, бажарилган ишлар хажмига мутаносиб равишда ҳисоблаб ёзиш усули ва кумулятив усул. Асосий воситалар тўлиқ амортизацияланиб бўлганда, сотилганда, инвентаризацияда камомад чиққанда, текинга берилганда табиий офат рўй берганда, бошқа корхонага бепул берилганда ҳисобдан чиқарилади.

Молиявий ҳисоботни таркибий қисми ҳисобланган “Асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот” (3-шакл)ни тўғри тузиш уларни ҳолати тўғрисида тўлиқ маълумот олиш имконини беради. Ҳисоботни тузишдан аввал корхона ташкилот ва муассасаларда асосий воситаларнинг инвентаризацияси ўтказилади.

Асосий воситаларнинг баҳосини мунтазам ошиб бориши ва уларга қилинадиган харажатлар маҳсулот таннархининг асосини ташкил қилаётганлиги ушбу воситаларни таҳлил қилиб боришни тақозо этмоқда.

Асосий воситалар таҳлилида корхонанинг асосий воситалар билан қуролланиш даражасига, уларнинг техник ҳолати ва ҳаракат кўрсаткичларига, самарадорлик кўрсаткичларига, динамикаси ва ҳолатига баҳо берилади.

Шунингдек, асосий воситаларнинг таркиби бўйича, тури бўйича ўзгаришларига баҳо берилади. Таҳлил этишда асосий воситаларнинг ҳолат ва ҳаракат кўрсаткичларига муҳим эътибор қаратилади. Бу орқали бевосита асосий воситаларнинг эскириш даражаси, яроқлилик даражаси, кирими ва чиқими кўрсаткичларига баҳо берилади.

Асосий воситаларнинг унумини ўрганиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаришда уларнинг самарадорлик кўрсаткичларига баҳо берилади. Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини омилли таҳлил асосида маҳсулот ишлаб чиқариш хажмини ёки фондлар самарасини ошириш юзасидан ички имкониятларнинг мавжудлиги ўрганилади ва таҳлил якунида корхонада асосий фондлардан фойдаланишга ва уларнинг самарадорлигини ошириш юзасидан муҳим иқтисодий йўналишлар белгиланади. Корхонанинг асосий воситалари, уларнинг ҳолати, ҳаракати ва самарасига иқтисодий ташҳис берилади.

Корхоналарнинг асосий воситаларини ҳам маълум бир хусусиятлари бўйича таснифлаб, уларни таҳлил қилиб чиқиш мақсадга мувофиқ саналади.

“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси (СПООО) фаолиятининг хусусиятидан келиб чиқиб, иншоотлар асосий воситаларнинг муҳим таркибий қисмини эгаллайди деган хулосага келиш мумкин. Корхонасининг асосий воситаларини янгилаш манбалари бўлиб капитал қўйилмалар ва инвестициялар, хусусий капиталнинг ўсиши, узоқ муддатли кредитлар ва қарзларнинг олинishi, мақсадли молиялаш ва субсидиялар асосий манбалар ҳисобланади. Корхонанинг асосий воситалар билан таъминланганлиги ва қуролланганлиги яхши ҳолат деб баҳоланса бўлади.

“GISSARNEFTGAZ” қўшма корхонаси (СПООО)да асосий фондлардан самарали фойдаланилган.

III боб. ЖАҲОН МОЛИЯВИЙ-ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗИ ШАРОИТИДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАРНИНГ ҲИСОБИ ВА УЛАРНИНГ ҲАРАКАТИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ ШАКЛЛАРИНИ ҲАМДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР АУДИТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ.

3.1. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида асосий воситаларнинг ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш ва улардан самарали фойдаланиш йўллари.

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида иқтисодиёт тараққиёт сари илгарилаб бормоқда. Жаҳон молиявий инқирози шароитида муҳтарам юртбошимиз таъкидлаганидек, ”Бугунги кунда мамлакатимизни, аввало, иқтисодиётимизни ислоҳ этиш, эркинлаштириш ва модернизация қилиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган сиёсат бизни инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, айтиш мумкинки, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратди”.³

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида асосий воситалар ҳам ишлаб чиқаришнинг муҳим омили сифати хизмат қилади. Уларни ҳисобини оқилона ташкил этиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзи корхоналарда асосий воситаларни ҳисобга олишда асосан аввалдан фойдаланиб келинаётган усуллар қўлланилади айниқса асосий воситаларга амортизация ҳисоблашда амортизация ҳисоблашнинг бир текис, яъни тўғри чизикли усулидан фойдаланилади. Бизнингча энди асосий воситаларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, амртизация ҳисоблашнинг бажарилган иш ҳажмига мутаносиб амортизация ҳисоблаш усули, ёки тезлаштирилган, камайиб борувчи қолдиқ ёки, кумулятив усулларини ҳам қўллашмақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бундан ташқари узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларнинг

³ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 31 б.

амортизациясини ҳам маълум хусусиятларига қараб ҳисоблашни йўлга қўйиш керак. Ободонлаштирилган ернинг эскириши счёти ажратилган лекин адабиётларда унинг қайси хусусиятига қараб қандай тартибда амортизация ҳисоблаш тартиби кўрсатилмаган. Бизнингча мазкур масалани ҳам бухгалтерия ҳисобини ва амортизация ҳисоблаш тартибини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Кўп йиллик экинлар амортизациясини ҳисоблаш тартиби ҳақида ҳам иқтисодчи олимларнинг аниқ тавсиялари ишлаб чиқилмаганлиги асосий воситалар амортизацияси борасида ҳали ечимини кутаётган муаммоларнинг мавжудлигидан далолат беради.

Асосий воситаларни ҳолатини, самарадорлик кўрсаткичларини таҳлил қилишдан мақсад асосий воситалардан имкон даражада унумлироқ фойдаланиш ва уларнинг самарадорлигини ошириш ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари ва уларнинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларидан бири фонд қайтими ҳисобланади.

Фонд қайтимини ошириш имкониятлари. Фонд қайтимини ошириш имкониятларини умумлаштириш таҳлил этиш босқичининг якуни ҳисобланади. Унда таҳлил этиш натижаларидан келиб чиққан ҳолда корхонада асосий воситаларнинг самарадорлигини оширишнинг йўналишлари белгиланади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини оширишнинг қуйидаги йўналишларини корхона учун тавсия сифатида келтириб ўтиш мумкин.

Ташкилий йўналишлар бўйича:

- асосий воситаларнинг фақат корхонага иш берадиган қисминигина олиш;
- асосий воситаларнинг ортиқча қисмини ушлаб турмаслик;
- эскирган ва маънавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш;
- асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш;

-асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг муаллақ шакллари
 белгилаш ва ҳ. к.

Техник йўналишлар бўйича:

-асосий воситаларни таъмирлаш чораларини кўриш, техник
 қаров;

-эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш;

-автоматлаштирилган тизимни яратиш;

-механизациялашни кучайтириш ва ҳ. к.

Эксплуатацион йўналишлар бўйича:

-бир сменалик ва кўп сменалик;

-ишлаб чиқариш ҳажмига қараб асосий воситаларни техник
 ҳолат ва ҳаракатини бошқариш;

-асосий воситалар қарови юзасидан масъул шахсларни ажратиш;

-асосий воситалар бўйича жавобгарлик марказларини белгилаш.

Маълумки, асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботда
 корхонанинг асосий воситаларининг мавжудлиги ва ҳаракати кўрсатилади. 3-
 устунда ва 6-устунда тегишлича йил бошида ва йил охиридаги корхона
 балансида қайд этилган асосий воситаларнинг, шу жумладан жорий ижарага
 топширилган, консервацияда бўлган ва бошқа асосий воситаларнинг айрим
 турларини дастлабки, (тиклаш) қиймати акс эттирилади. Лекин жорий
 ижарага олинган асосий воситаларнинг қиймати акс эттирилмайди. Бу ҳолат
 асосий воситалардан унумли фойдаланишни таҳлил қилишда жорий ижарага
 олинган асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичларини кўринмай
 қолиши ва уларнинг сарадорлик кўрсаткичларини аниқлаш имконини
 бермайди. Бизнингча молиявий ҳисоботнинг 3-шаклининг махсус устун
 ажратиб, унда жорий ижарага олинган асосий воситаларнинг қиймати
 уларнинг ҳолати ҳақида ёзиб борилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

3.2. Асосий воситалар аудитини такомиллаштиш йўналишлари.

Асосий воситаларни аудиторлик текширувидан ўтказиш мижоз-корхона фаолияти умумий аудитининг бир қисми ҳисобланади. Унинг мақсади бухгалтерия ҳисоботи асосий воситалар бўлимининг ишончилиги тўғрисида фикр шакллантириш ва корхонада асосий воситалар билан боғлиқ муомалаларни ҳисобга ҳамда солиққа тортиш услубиётини ташкил этишнинг Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган меъёрий ҳужжатларга мувофиқлигини аниқлашдан иборат.

Асосий воситалар аудити аудиторлик текширувининг муҳим объектларидан бири бўлиб, ундаги ўрганиладиган масалалар кенг қамровли ва уларнинг барчасини қуйидагича умумлаштириш мумкин:

- асосий воситалар мавжудлиги ва сақланиш ҳолати устидан назорат ўрнатишни таъминлаш (объектларни асосий воситалар қаторига киришнинг тўғрилиги);

- асосий воситаларнинг тўғри туркумланиши;

- асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби ва асосий воситалар учун моддий жавобгарликни ташкил этиш; аналитик ва синтетик ҳисоб қамда ҳисобот маълумотларининг мослиги);

- асосий воситалар кирими ва чиқимиға доир муомалаларни дастлабки ҳужжатлаштириш ҳамда ҳисобда акс эттириш;

- асосий воситалар кирими ва чиқимиға доир муомалаларни синтетик ҳисоб регистрларида акс эттириш;

- асосий восилар кирими ва чиқмиға доир муомалаларни солиққа тортиш;

- асосий воситаларға амортизация ҳисоблаш ва ҳисобда акс эттириш (асосий воситаларнинг фойдали хизмат қилиш муддатини аниқлашнинг тўғрилиги);

- амортизация ҳисоблаш усуллари қўллашнинг қонунийлиги ва тўғрилиги;

-жадаллаштирилган амортизация усулини қўллашнинг қонунийлиги;

- амортизация ажратмаларини ҳисобда акс эттиришнинг тўғрилиги);

-асосий воситаларни тиклашни - таъмирлаш, замонавийлаштириш ва қайта жиҳозлашни ҳисобда акс эттириш (муомалаларни ҳужжатларда расмийлаштириш;

-таъмирлаш таъмирлаш усуллари, таъмирлаш харажатларини таннархга олиб боришнинг тўғрилиги;

-асосий воситаларни қайта жиҳозлаш ва замонавийлаштиришга доир муомалаларни ҳисобга олиш;

- асосий воситалар корхона бухгалтериясидаги синтетик ва аналитик ҳисобининг ҳолатини баҳолаш;

-белгиланган қоидаларга мувофиқ корхонанинг ўзига қарашли (0110-0199 счётлар), жорий тартибда ижарага олинган (001-счёт) ва молиявий лизинг асосида олинган асосий воситаларни (ОЗ10 -счёт) сақлаш жойларида моддий жавобгар шахслар бўйича ҳисобга олишнинг ташкил этилишини баҳолаш;

-корхонанинг ўзига қарашли ва молияланадиган лизинг асосида олинган асосий воситалар бўйича ойлик эскириш ҳисобланишининг тўғрилигини текшириш (0211-0299-счётлар). Чунки, бу маълумотлар реализация қилинадиган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархининг (2010, 2310, 2510, 2710 счётлар дебети) шаклланиши билан боғлиқ бўлиб, оқибатда корхонанинг молиявий натижалари (баланс фойдаси ёки зарари)га ва бюджетга тўланадиган фойда (даромад) солиғининг миқдорига таъсир этади;

-асосий воситаларнинг сотиб олиниши ва ҳисобдан чиқарилиши ҳамда уларни юридик ва жисмоний шахслардан ижарага олиш билан боғлиқ муомалалар бўйича солиқ қонунчилигига риоя қилинишини текшириш;

-асосий воситаларни хўжалик ва пудрат усулларида (капитал ёки жорий) таъмирлаш харажатларини ҳисобгаолишнинг корхонада амал қилинаётган тартибини, корхонада бир йилга қабул қилинган ҳисоб юритиш сиёсатидан келиб чиққан ҳолда баҳолаш ва текшириш (асосий воситаларни таъмирлаш учун резервга маблағ ажратиш механизмидан фойдаланиб ёки фойдаланмасдан);

-агар аудитор билан тузилган шартномада келишилган бўлса, корхонада асосий воситалардан фойдаланишни вақт оралиғи ва қуввати бўйича корхонанинг ишлаб чиқариш хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда таҳлил қилиш;

Асосий воситаларни баҳолаш ва қайта баҳолаш натижаларини текшириш. Аудитор ушбу асосий масалаларни ўрганиб, уларга аудиторлик ҳисоботининг таҳлилий қисмида баҳо бериши ва йўл қўйилган хатолар ҳамда ҳисобнинг белгиланган қоидаларидан четга чиқиш ҳолларини бартараф қилиш бўйича таклифлар бериши лозим.

Аудитор асосий воситалар аудитини бошлашда хўжаликка келиши билан биринчи навбатда қуйидагиларни аниқлаши лозим:

-корхонанинг асосий воситалар ҳисобини ташкил қилиш бўйича текширилаётган ҳисобот давридаги ҳисоб юритиш сиёсати, унинг ўтган ҳисобот давридагига нисбатан ўзгариши билан танишиш;

- асосий воситаларнинг сўнгги инвентаризация (ашёвий рўйхат) дан ўтказилиши ва унинг натижаларини аниқлаш;

- асосий воситаларни сўнгги қайта баҳолаш материаллари ва уларнинг ҳисобда акс эттирилиши билан танишиш. Бунда аудитор Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги, Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат мулк кумитасининг тегишли меъёрий ҳужжатларига мувофиқ корхона балансида турадиган ва қайта баҳоланган асосий воситалар тикланиш қиймати бўйича акс эттирилишини назарда тутиши лозим. Корхонада асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш бўйича

доимий комиссия ташкил этилиши: асосий воситаларни фойдаланиш жойларида сақлаш учун жавобгар шахслар ҳақида буйруқ(фармойиш) нинг мавжудлигини текшириш, шунингдек, улар билан шахсан тўла моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузилганлигини аниқлаш;

-тадбиркор сифатида рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган юридик ҳамда жисмоний шахслар билан асосий воситалар ижараси бўйича тузилган шартномаларни ўрганиш;

-бухгалтерияда асосий воситалар картотекаси (АВ-6 ва АВ-шаклидаги инвентар карточкалар) ва компьютерда ёки қўлда бажариладиган вариантдаги аниқ инвентарь руйхати (АВ-9-шакл) юритилишига ишонч ҳосил қилиш лозим;

-ишдан бўшаб кетган моддий жавобгар шахслар ҳақида маълумотлар (буйруқлар, ходимлар руйхати)ни ўрганиш;

-асосий воситалар ҳисобини юритиш қоидалари баён қилинган амалдаги меъёрий ҳужжатлар ва асосий воситалар ҳисобига доир ягона шаклдаги (унификацияланган) идоралараро дастлабки ҳужжатларнинг шакллари билан корхона бухгалтерияси қай даражада таъминланганлигини аниқлаш.

Амалдаги аудит тизими бўйича аудитор учун махсус саволномалар ишлаб чиқилмаганлиги сабаб турли корхоналарда аудиторлир асосий воситаларни турлича текширувдн ўтказди. Бунинг натижасида Бир корхонадаги асосий воситаларни ҳисобга олиш ва уларнинг ҳолати тўғрисида умумий хулоса чиқариш имкони чекланиб қолади. Қуйида “Асосий воситалар ҳисобини текшириш бўйича ички назорат тизимининг аҳволини аниқлаш тести” нинг биз томонимиздан таклиф этилаётган варианты аудиторлар учун асосий воситаларни текширишда қўллаш мақсадида тавсия этилади. (3.1-жадвал).

3.1-жадвал

**Асосий воситалар ҳисобини текшириш бўйича ички назорат тизимининг
аҳволини аниқлаш тести ***

т/р	Тест саволининг мазмуни	Жавоблар		Эслатма
		ха	йўқ	
1	2	3	4	5
1	Асосий воситаларнинг ҳисобдан чиқариш бўйича комиссия тузиш тўғрисида буйруқ борлиги?	v		
2	Ҳисоб юритиш сиёсати тўғрисидаги буйруқда асосий воситаларни инвентаризация қилиш усуллари ва муддатлари кўрсатилганми?		v	
3.	Инвентаризация белгиланган муддатларда ўтказилаганми?		v	
4.	Асосий воситар охириги марта қачон инвентаризация қилинган ?	v		2йил олдин
5.	Инвентаризация натижалари ҳисобда акс эттирилганми?			Сўнги 2 йилда инвен-я ўтказилмаган
6.	Асосий воситаларни сақлаш ва ишлатиш жойлари ҳисоб регистрида акс эттирилганми?	v		
7.	Асосий воситаларнинг фойдаланиш жойларида сақланиши учун маъсул шахсларни тайинлаш тўғрисида буйруқлар борлиги?	v		
8.	Асосий воситаларни сақлаш учун маъсул шахслар билан тўлиқ моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузилганми?		v	
9.	Корхонада асосий воситалар ҳисобига доир дастлабки ҳужжатларнинг унификацияланган шакллари қўлланиладими?	v		Тўлиқ эмас
10.	Асосий воситалар ҳисоби бўйича ҳужжатлар айланиш режа- графиги тузилганми?		v	
11.	Бош бухгалтер томонидан ҳужжатлар айланиш режа графигига риоя қилиш устидан назорат амалага оширилганми?		v	
12.	Асосий воситалар объектлари ёнғин ва бошқа табиий офатлардан суғурта қилинганми?	v		
13.	Асосий воситалар туркумланганми?		v	
14.	Асосий воситалар кодификатори ишлаб чиқилганми?		v	
15.	Инвентар карточкалар мавжудми ва улар ишлатиладими?		v	
16.	Аналитик ҳисоб маълумотлари синтетик ҳисоб регистрлари билан таққосланганми?	v		Ҳа фақат баланс тузиш пайтида

17.	Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш бўйича далолатномалар ва бошқа ҳужжатлар раҳбар томонидан тасдиқланганми?	v		
18.	Корхонада ижарага олинган (Оператив, молияланадиган лизинг) асосий воситалар мавжудми?		v	
19.	Амортизация ҳисоблаш усули танланганми?		v	Чизиқли усул қўлланилади.
20.	Таъмирлаш харажатларини ҳисобга олиш варианты танланганми?		v	Ҳақиқий харажатлар бўйича

* мазкур тест варианты муаллиф томонидан тақлиф этилмоқда

III-боб бўйича хулосалар

Асосий воситалар ҳам ишлаб чиқаришнинг муҳим омили сифати хизмат қилади. Уларни ҳисобини оқилона ташкил этиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Баъзи корхоналарда асосий воситаларни ҳисобга олишда асосан аввалдан фойдаланиб келинаётган усуллар қўлланилади. Бизнингча энди асосий воситаларнинг хусусиятидан келиб чиқиб, амортизация ҳисоблашнинг бажарилган иш ҳажмига мутаносиб амортизация ҳисоблаш усули, ёки тезлаштирилган, камайиб боровчи қолдиқ Бундан ташқари узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларнинг амортизациясини ҳам маълум хусусиятларига қараб ҳисоблашни йўлга қўйиш керак. Ободонлаштирилган ернинг эскириши счёти ажратилган лекин адабиётларда унинг қайси хусусиятига қараб қандай тартибда амортизация ҳисоблаш тартиби кўрсатилмаган. Бизнингча мазкур масалани ҳам бухгалтерия ҳисобини ва амортизация ҳисоблаш тартибини ишлаб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Асосий воситаларни аудиторлик текширувидан ўтказиш мижоз-корхона фаолияти умумий аудитининг бир қисми ҳисобланади. Унинг мақсади бухгалтерия ҳисоботи асосий воситалар бўлимининг ишончлилиги тўғрисида фикр шакллантириш ва корхонада асосий воситалар билан боғлиқ муомалаларни ҳисобга ҳамда солиққа тортиш услубиётини ташкил этишнинг Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган меъёрий ҳужжатларга мувофиқлигини аниқлашдан иборат.

Амалдаги аудит тизими бўйича аудитор учун махсус саволномалар ишлаб чиқилмаганлиги сабаб турли корхоналарда аудиторлик асосий воситаларни турлича текширувдан ўтказди. Бунинг натижасида Бир корхонадаги асосий воситаларни ҳисобга олиш ва уларнинг ҳолати тўғрисида умумий хулоса чиқариш имкони чекланиб қолади. Қуйида “Асосий воситалар ҳисобини текшириш бўйича ички назорат тизимининг аҳволини аниқлаш тести” нинг биз томонимиздан таклиф этилаётган варианты аудиторлар учун асосий воситаларни текширишда қўллаш мақсадида тавсия этилди.

Хулоса ва таклифлар

Жаҳон молиявий иқтисодий инқироzi шароитида корхоналар фаолиятида асосий воситаларнинг аҳамияти ва ўрни тобора ошиб баради. Уларни ҳисоби ва ҳисоботини тўғри ташкил этиш уларнинг ҳоалти ва ҳаракати тўғрисида, улардан қанчалик даражада самарали фойдаланилаётганлиги тўғрисида тўлиқроқ маълумот олиш имконини беради. Асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш масалалари мавзуси бўйича олиб борилган илмий изланишлар натижасида қуйидаги хулосаларга келинди:

Асосий воситалар корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнида жуда катта роль ўйнайди, чунки улар барча корхона таянадиган ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватини баҳолаш мезони бўлган ишлаб чиқариш техника базасини ташкил этади

Мамлакатимизда бу масалалар бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар талаблари даражасида илмий жиҳатдан тўлиқ ҳал этилмаган. Бундан ташқари, иқтисодчи олимлар томонидан асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш бўйича ҳозиргача бажарилган тадқиқотлар асосан режали иқтисодиёт тамойилларига мувофиқлаштирилган бўлиб, бу борадаги муаммоларнинг замонавий ечимларини батафсил қамраб олмайди. Шунингдек, республикаимизда нефт ва газ соҳасида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштиришга бағишланган илмий тадқиқот ишларинини олиб борилмаганлиги танланган мавзунинг ниҳоятда долзарблилигидан далолат беради.

Мавзунинг илмий аҳамияти шундан иборатки, диссертацияда асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштиришга қаратилган илмий-амалий тавсия ва таклифлардан республикаимизда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ва бошқа ҳукуқий-меъёрий ҳужжатларини такомиллаштириш ва замонавийлаштиришда кенг фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, диссертациянинг кўпгина назарий қоидаларини олий ўқув

юртлари ва коллежларда Бухгалтерия ҳисоби фанларини ўқитиш жараёнига тадбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти унинг асосий натижаларини халқ хўжалиги тизимидаги корхоналарда асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш бўйича услубий тавсияларни ишлаб чиқишда қўллаш мумкинлиги билан белгиланади. Бундан ташқари, тадқиқот натижалари корхоналарда асосий воситаларни баҳолаш, улар ҳисоби ва ҳисоботини содда-лаштириш ва молиявий ҳисоботда асосий воситалар ўйича ахборотларни тўлиқ акс эттиришни таъминлайди

Тадқиқотнинг мақсади бозор муносабатларини ривожлантириш шароитида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботининг назарий, услубий ва ташкилий асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий-амалий тавсия ва таклифлар беришдан иборат бўлиб, белгилаб олинган вазифаларни бажариш жараёнида қуйидаги илмий янгиликларга эришилди:

- асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини тадқиқ қилишда тўпланган бой назарий манбалар ва амалий тажрибаларни умумлаштириб ҳамда чет элларда мавжуд бўлган иқтисодий ғояларни ўрганиш асосида ҳисоб тизими концепциясини илмий асосларини ўрганилиб, уни такомиллаштириш ва замонавийлаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

- бозор муносабатлари шароитида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботининг моҳияти очиқ берилди, уларнинг илмий жиҳатдан мукаммаллашган тизимини ишлаб чиқилди;

- асосий воситаларнинг ҳаракатини дастлабки ҳужжатларнинг шакллари такомиллаштирилди;

- халқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг аналитик ҳисобини мукаммаллаштириш бўйича таклифларни асосланди;

- узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларни ободонлаштириш харажатлари ҳисобини такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилди;

- ривожланган мамлакатлар тажрибасини таҳлил этиш асосида асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини такомиллаштириш имконини берадиган янги аналитик счетлар ва уларнинг ўзаро алоқаларини тавсия қилинди;

- замонавий талабларга мос равишда асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботининг энг илғор, замонавий ва кенг тарқалган усул ва тизимларини қўлланилиш амалиётини ва имкониятларини ўрганилди;

- асосий воситалар ҳисобини текшириш бўйича ички назорат тизимининг аҳволини аниқлаш тестининг намунавий шакли ишлаб чиқилиб асосий воситалар аудити амалиётида қўллаш учун тавсия этилди.

Юқоридаги фикрлардан шундай яқуний хулосага келинди ишда берилган хулоса ва таклифлар республикада асосий воситалар ҳисоби ва ҳисоботини юритишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни такомиллаштиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Расмий материаллар

Ўзбекистон Республикаси қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президенти фармондари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Президент И.А.Каримовнинг асарлари

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.-Т.: Ўзбекистон. 1992й. 8 декабрь.
- 1.2. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси.-Т.: Ўзбекистон. 2007 йил
- 1.3. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида” ги Ўзбекистон Республикаси қонуни. 1996 й. 30 август.
- 1.4. “Аудиторлик фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни (янги таҳрири) 2000 й. 26 май.
- 1.5. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари.-Т.: Ўз. БАМА. 2004-186 б.
- 1.6. Международные стандарты финансовой отчетности.-М.: Аскери - АССА. 1999.-218 с.
- 1.7. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (21-БҲМС).-Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи 2007й.-256 б.
- 1.8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги “Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом. (ЎзР. ВМ.нинг қарорлари асосидаги ўзгартиришлар билан).
- 1.9. И.А. Каримовнинг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини яратиш бўйича Республика комиссияси мажлисидаги “Замонавий кадрлар- тараққиётимизнинг муҳим омилидир” мавзусида сўзлаган нутқидан “Маърифат” газетаси. 1997 йил, 7 июнь.
- 1.10. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш- барча ислохотлар ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Президент Ислон Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш

якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.-Т.: Халқ сўзи. 2008 йил 9 феврал. №28 (4438). 1-3-бет.

1.11. Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва янгилашни изчил давом эттириш –давр талаби. Президент Ислон Каримовнинг 2008 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2009 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.-Т.: Халқ сўзи. 2008 йил 14 феврал. №28 (4438). 1-3-бет.

II. Илмий монография, ўқув қўлланма ва дарсликлар

2.1. Бобожонов О., Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб.-Т.: Молия. 2002.-672 б.

2.2.Ваҳобов. А, Иброҳимов А. Молиявий таҳлил. Дарслик.-Т.: Шарқ. 2002.

2.3. Воҳидов С.В. ва бошқ. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари.-Т.: Адабиёт жамғармаси нашриёти. 2004.-237 б.

2.4.Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари.-Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2003.-612 с.

2.5.Жуманиёзов К.К. Бозор иқтисодиёти шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш муаммолари.-Т.: А.Қодирий номидаги “Халқ мероси” нашриёти. 2003.-159 б.

2.6.Каримов А.А. ва бошқ. Бухгалтерия ҳисоби.-Т.: Шарқ, 2004.-592 б.

2.7.Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет.-М.: Инфра-М.2002.-640 с.

2.8.Маматов З.Т. Аудит: муаммолар ва ривожлантириш истиқболлари.-Т.: ТМИ. 2004.-348 б.

2.9.Махмудов А.Н. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва аудити.-Т.: ТМИ. 2002.-118 б.

2.10.Мусаев Ҳ.Н. Аудит.-Т.: Молия. 2003.-220 б.

- 2.11.Эшбоев У., Ахмаджонов К. Бухгалтерия ҳисоби «УАЖБНТ» маркази 2004 й.
- 2.12.Палий В.Ф., Палий В.В. Финансовый учет. Учебное пособие. (2-е изд., перераб. и доп.)-М.: ИДФБК-ПРЕСС. 2001.-672 с.
- 2.13.Ҳошимов Б. Бухгалтерия ҳисоби назарияси..-Т.:”Yangi asr avlodi” 2004й
- 2.14.Сотиволдиев А.С., Иткин Ю.М. Замонавий бухгалтерия ҳисоби.- Т.: Ўзбекистон БАМА нашр. I-II-том. 2002.-122 б.
- 2.15.Хасанов, Батыров Т., Азизов А. Правовое регулирование предпринимательской деятельности.-Т.: ЮСАИД, «ПРАГМА» корпорацияси.2003.-207 с.
- 2.16. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт.-Т.: Молия. 2003. 247 б.
- 2.17.Хасанов Б.А. Ички аудитни автоматлаштириш асослари.-Т.: Фан. 2003.-
- 2.18.Ҳамдамов Б.К. Аудит иқтисоди.-Т.: ТМИ. 2005.-251 б.

III. Авторефератлар

- 3.1. Пардаев М.Қ. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида иқтисодий таҳлилнинг назарий ва методологик муаммолари.: Иқт. фан. докт. дис....автореф.-Т.: ЎзР БМА. 2002.
- 3.2.Ибрагимов А.К. Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоби, аудити ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархини аниқлашни такомиллаштириш.: Иқт. фан. докт. дис....автореф.-Т.: ЎзР БМА. 2002.
- 3.3.Лавренчук Е.Н. Совершенствование управленческого учета в строительстве.: Автореф.дис....канд. экон. наук.-М.: 2001.
- 3.4.Отажонов Б.О. Организация и методика внутреннего аудита и финансового анализа деятельности кредитных организаций.: Авто-реф.дис.... канд. экон. наук-М.: МГУ. им. М.В.Ломоносова. 2001.

IV. Симпозиум, конференция ва семинар материаллари

- 4.1.Каримов А.А. Бошқарув ҳисобини ташкил этиш услублари. //“Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида янги счетлар режасини амалиётга жорий этиш муаммолари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция материаллари.-Тошкент, ТМИ. 2002. 128-129 б.б.
- 4.2.Хасанов Б.А. Учет нормативных затрат в системе «Стандарт-кост». //Татуровские чтения. тез. докл. межд. конф. 2001.
- 4.3.Хасанов Б.А. Внутренний аудит в системе управленческого контроля. //Ж. Аудитор. 2003. №2. (96).
- 4.4.Солиқ солиш ва бухгалтерия ҳисоби журнали 2006-2008 йиллардаги нашр маълумотлари.
- 4.5..Эгамбердиева С.Р. Капитал қўйилмалар ҳисоботини такомиллаштириш.//журн. Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси 2002. №10-11.-0.2 б.т.
- 4.6.Ибрагимов А.Т., Эркабоев Ф.Т. Иқтисодий таҳлил фанининг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлигини таъминлашнинг баъзи жиҳатлари. //«Иқтисодий фанлар узвийлигини таъминлашнинг ҳозирги замон муаммолари ва ечимлари»: Респ.илм.-амал.анжум. 2005. 6 декабр .-Тошкент.: ТМИ. 2005. 116-118-бетлар.
- 4.7.Бобожонов О., Хонназаров А. Бозор иқтисодиёти шароитида бошқарув ҳисобини такомиллаштириш муаммолари.//”Кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятида бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудитни ривожлантириш масалалари” мавзусидаги Халқ. илм.-амал. анжум. илмий ишлар тўплами -Тошкент.: ТМИ. 2004.

V. Интернет сайти маълумотлари

- 5.1. <http://www.referat.uz>.
- 5.2. <http://www.accounting.com/>
- 5.3. <http://www.buhgaltcria.com.ua>
- 5.6. <http://www.lc.ru>

- 5.7. <http://www.glavbukh.ru>
- 5.8. <http://www.saldo.ru>
- 5.9. <http://www.konto.ru>
- 5.10 <http://www.access-accounts.com>
- 5.11 <http://www.cer.uz/> - O'zbekiston iqtisodiy tadqiqotlar markazi
- 5.12 <http://www.neweco.ru/> - Iqtisodiy izlanishlar fondi